महाभाष्य विवरणम् ४२
सूक्ति रत्नाकर
नं. ४२ पत्र-४६

नं० ४२६

विवरण

~~श्लोक ५०~~

५.००

कौ॰वि
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ एकौ वो अत्रैकाति ति बहुव्रीहितत्पुरुषविषयाप्रश्नोपपत्तिमाह निर्दिश्य
मानेति यद्यपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्निर्देशस्य स्कन्धविंदेवमंएजस्वादैनथाप्यत्र समातत्वात्स
देहात्मध्न्क्रः तर्हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्द्वयोरप्यापत्ति पत्ताम स्कन्ते तेनेपाव अत्र द्वतादिसर्वमिष्टसि
ध्यतीति किं प्रश्नेनेत्यतत्राह भिन्नार्थत्वादिति तेनत्वेकेनशब्देन भिन्नयोरर्थयोरभिधानमप
पद्यते तर्हि अस्याद्विवदेकशेषेण अर्थद्वयोभिधानमस्त्वित्यत आह एकवचननिर्देशाच्चेति त
र्हि शास्त्रे लिंगस्यदर्शनाद्विशेषावधारणंस्यादिति चेत्त तद्दूषयितुमाह अद्विशेषवत्वादेरिति
तत्पुरुषे सति हलादिः शेषः कृष्णाश्रितीः स्वयः लिघमासस्ये सनुपपन्नं स्यादिति बहुव्रीहित्वं भाति
बहुव्रीहौ चसतीणादेर्द्विर्वचनाभावान्नदीर्घइणः किंतीत्यादिनोपपद्यतेइति तत्पुरुषत्वमा
तीतितिलिंगतोपिसंदेह एवतर्हि स्वरतो निर्णयोस्तु पद्यंतोदात्तत्वंस्यात्तेनदात्तत्पुरुषः अथा ए॰म॰
द्युदात्तत्वं तर्हि बहुव्रीहिरिति तत्राह स्वरस्येति त्रैस्वर्येणास्त्रपाठेस्तु त्र यद्गेस्य प्रदापवि १
च्छेदादेवाक्यस्वर्गेणनिर्धार्यते यत्रांतरेत्स्वरस्यप्रसंगएवनास्तीत्यर्थः नान्त्रविग्रहप्रद
र्शनेनकेवलंप्रविशेषपदप्रतिपत्त्यर्थमेव किंतर्हि प्रयोजनान्तरविवक्षार्थमपीत्याह बहुव्रीहि

रिति ननु च पक्षद्वयेऽपि दोषप्रसंगादेव पृष्टत्वाद्दोषस्याज्ञातत्वात् किं चातद् इति प्रश्नोऽनर्थक इत्यत आ
ह दोषविशेषमिति दोषोऽस्तीति सामान्येनावज्ञातः विशेषपरिज्ञानाय तु पुनः प्रश्न इत्यर्थः ननु
बहुव्रीहिपक्षे पूर्वपादे सत्र पचद्रतस्यैकत्वेऽपि द्वितीयपादे रूपस्य प्रथमत्वसामान्याद्वाक्ये द्विवचनमि
द्धिरित्यत आह प्रथमत्वाभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावादिति पदार्थप्राधान्यमर्गमिसाहतादिति बहुव्री
हिनिर्देशादिति निर्दिष्टेरुद्धारलोप्रतिपादनेवावतेति तत्राद्येऽर्थो बहुव्रीहितत्पुरुषः द्वितीये कर्त्त
कारले कृता बहुजमिति तृतीयासमास इति भावः चैव बहुव्रीहिरिति ननु स्वपदार्थप्रधानत्वं गुण
तत्पुरुषस्यान्यापाल्लोकेतरेठेनाबहुव्रीहिराश्रितइत्याशंक्याह व्याप्तिन्यायेति व्याप्तिमेव दर्शय
ति बहुसमासत्वादिति अत एवेति रासंतरसद्भावादेवेत्यर्थः अगतिकागतिर्हि तत्राहि मिम
हि — याश्रयणमलिंगमप्यनेकमिति तत्पुरुषस्य किंचिदेव लिंगं सर्वद्वन्द्वः किंतीति ना
पिवाबहुव्रीहिह्लनिश्चयः लिंगत्वमुपपादयति अजमान्तस्येति व्यपदेशाद्यर्थमाह. म
स्याइवतेरर्थमाह तेयपथेति अनुगतधर्माणामतत्रसंवेधकथनमतिदेशाइत्यर्थः विधिम

कै. वि.
२
२

त्वेति स्वार्थत्वे संभवति पारार्थ्यमयुक्तं संभवति च स्वार्थत्वं विधेयकार्यित्वोक्तिर्देशात् अतो विधिरेवा
यं तत्रान्यपदार्थविशेषस्यानिर्देशात्सर्वस्यैकावृत्त्याद्दिष्टस्य द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः
उत्तरवादिन आशयमाह नायं विधिरिति विधावसति लिटि धातोरित्यस्य विधेयानिर्देशादेव
कर्येस्यादतः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकार एवायं इत तरत्विति सामानाधिकरण्येन संबंधे संभ
वति वैयधिकरण्या आयतनस्याप्युक्तत्वान्नेह किं च वैयधिकरण्ये येण उत्तरवचनमपपद्यतं इति
आह सर्वानुग्रहायेति अनेकविषयत्वादिति व्याख्यानाय आयत्नादित्यर्थः हत्वं तरमाह लोके
लौकवचनरहितत्वं वृत्वानामित्वं च नत्वं आश्रयत इत्याह वचनेनाभिवद्धमिति लोकविज्ञानं लोकव्य
वहार विनापि वचनेन लौकिकन्यायो दिष्टादि धातुष्वेकात्वं प्रथमत्वाद्विपदेत्राद्गतिवाक्तिकार्थः
एतदेवोपपादयति तथा हीति बहिर्वस्तुभेदे असतीति प्रकारवदन्तस्य शरीरमिति शरीरशरी
रिणो वस्तुतो न भेदः एवमस्मावचेतनेनास्तीत्यर्थः औपचारिकभेदेन भेदव्यवहारः स्वरूपेति द
र्शिति एकमेव इति इत्यादेरत्र औचित्यमाह वृ॰ अभेदमिमप्रयोगणानानारूपस्यो लोऽन्यपदार्थ
त्वप्रतिपत्तिनियतप्रयोगगतरूपेणावस्थितपदार्थत्वं च पारिकल्प्यैका -- देशोपपत्तिरित्यर्थः
अथवेति अन्यपार्श्वतिरेकाद्येकत्वितार्थवेतो रूपस्यान्यपदार्थत्वात्क्रियावाचिनधातत्वा

राम॰
२

त्वात् अभिसंबध्यते कार्यविशेषस्य वर्णमात्रस्य वर्णपदार्थत्वमिति तस्मात्तव्यपदेश इत्यर्थः इ
इयत्रादि धातुविपर्यये धातोरवयवस्यैकाल इत्यवयवार्थे हि भावो विभेदकल्पनयोपपन्न इत्याह एवं
यवेति एवं चादेः प्रथमव्यपदेशोपीत्याह प्रथमेति मुख्यप्रथमेति यथा एयमित्यत्र पूर्वत्वयो
गः एवमस्यापीत्यर्थः ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायाद्गौणकार्यं कथमत्र भवेदित्या
शंकाप्रसिद्धेरिति कृतत्वाद्गौणमुख्यव्यपदेशस्यैवंविधव्यवहारस्य वनितरूढत्वाद्गौणत्वमसिद्धमि
ति परिहरति प्रसिद्धत्वादिति गौण एवंविधव्यवहार इति यः प्रत्यवतिष्ठते तं प्रत्याह गौणत्वेवि
ति बुधादीनामभ्यासस्य संप्रसारणविधानात् ज्ञापकात् प्रथमत्वमवयवत्वं च गौणमाश्रीय
ते इति विज्ञायते इणोभ्यासस्य दीर्घविधानादेकारे गौणस्याग्रहणमवसीयते तथाप्यथौलि
टि दीर्घः भवेत इत्यादेरपृक्तेर्थे लिंगयोगविभागाश्रवणस्य प्रयोजनमाह तेन प्रतिस्पाधि
इति एकाल्त्वादिव्यपदेशार्थकस्तत्र व्यपदेशिवद्भावश्चाश्रयणीय एवेत्यर्थः नचेह योगवि
भागेन न किंचित्प्रयोजनं नाम्न्यधिकारस्य विभागे वा अविभागे वाप्यधिकारस्य विशेषा
भावादित्याशंक्याह तत्रेहेति वाक्यभेदेन संबंधप्रकारमाह तस्मादिति व्यपदेशिव

कै.वि.
२
3

म्पत्वादिति अवयवानामवयवत्वं मुख्यमेव समुदायस्य तु गौणमित्यर्थः तत्रास्मिन्विषये
ऽपि कार्यप्रवृत्तेस्तत्त्वात्सर्वे प्रत्येकं द्विवचनं प्राप्नोतीत्याह तत इति न त्वेक इकारः द्वावप्यसर्वेषा
नीत्येवमादीनां युगपद्व्यवस्थाविरहात्तदाह ष्ठात एवोपपादयति यथेति इत्यनाश्रित्येति ए
तेदनाश्रयत्वेऽहेतुमाह तथाहीति अर्थवत इति अर्थस्य साधोपादानामेव कल्पनाः सकर
त्वादित्यर्थः विशिष्टशब्दस्वरूपादान एवार्थव [?] परिभाषोपस्थानमिति तत्र लिंगमाह
अन्यथेति परिभाषानाश्रयणे हेत्वन्तरमाह धातोरवयवस्येति अर्थवतो धातोरवयवो
हि तस्य त इत्यत्र तोऽनर्थक इति प्रतीयते अत एव वृत्रघ्नागारे साधो नागाः इत्यादेर्द्विवचनं भव
ति किं पुनस्तत्रैकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपत्सर्वप्रसंग अन्योघते। किं वा प्रयोगान्तरे वर्ण
येण तत्राद्यः पक्षो नोपपद्यत इत्याह अत्रचेति तत्र प्रसिते स्तावद्संभवमाह तत्र्वैस
इति एकत्वे न निरूपितस्य द्विवचनं प्रमातव्यानल्वेकावयवी नेकस्यावयवत्वेन युग
पत्प्रति[?]प्रविष्टस्यासते कुत इत्याह अवयवस्य गुणत्वादिति युगपदनुपलब्ध्यातासम एम.
२

वादयिमर्थापत्रसंगएवेत्साह एकस्यैकाचइति तस्मात्प्रयोगांतरइति नत्वेकस्मिन्प्रयोगेपर्या
येणाप्रसंगःसंभवति अतस्मात्स्येतिनिर्धारितइत्येषाहत्स्येकारस्यचद्विर्वचनेरूपासि
द्धिंदर्शयति इकारस्येति ननुरूपासिद्धिरेवदोषइति दोषासंभावकवचनमयुक्तमित्याशं
क्याचष्टेरूपासिद्धेरिति अनवस्थाप्रसंगादिति अत्रोदजकारादेहलःस्वरस्यास्याभावाद्द्वि
मानत्वमेवेतितेनव्यवधानात्स्वरासिद्धिःअवयवैकाचोद्विर्वचनेशास्त्रहानिदोषउक्तइति
तत्प्रकारमाह एकस्मिन्निति नन्ववयवानामप्येकत्वेतपमिताएवेतिसमुदायेद्विरुच्यमानेकथं
शास्त्रहानिर्नस्यादित्याशंक्याह्यथासमुदायेत्विति नप्रयोजनादिनापुनर्विशेषोपकारकफलाभा
वात्प्रयोगस्थानाभावएवंसमुदायेद्विरुच्यमानेवयवानांतत्फललाभात्प्रयकद्विर्वचनाभाव
इत्याशयेनपरिहरति समुदायइति एतदेवविशदयितुंभाष्यवाक्यसमाधानेइत्याह शा
स्त्रेणासाम्यादिति अवयवेतिति एकस्मिन्प्रयोगएकस्येवैकाचोद्विर्वचनेनभाव्यमित्यु
क्तेतत्रयदिकस्मिंश्चिदवयवेद्विर्वचनंक्रियेततदावयवांतराणांसमुदायस्यचशास्त्रसिद्ध
फलेनसंपन्नमितिशास्त्रस्यहानिरेवस्यात्तस्मात्समुदायस्यैवद्विर्वचनमितिसिद्धंभाष्ये॥

कै॰वि
५

टेतुः अन्याद्रुरित्युपलक्षणं पर्यायेत्याहा वक्ष्यदोषस्य समानत्वादित्याह एकस्यानेकस्यानेकस्य
चेति इतिनतस्येति एवमिहाप्ययोवर्तिपदार्थत्वादुपलक्षणत्वाद्विवचनसंबंधायोग इति
दः यद्रूविशिष्टसंबंधाश्रयत्वेति यद्यप्यस्य पदार्थ एवशब्देनाभिधीयते तथाप्युपलक्षणे
स्याविवर्तिपदार्थस्य केवित्संबंधविशेषवशात्कार्ययोगो भवतीति यथाचक्रदंडमानयदीर्घ
विशेषणामानयदंडीप्रैषानचाहेत्याहेयत्रसंयोगः समवायो वा संबंधस्तत्रास्तस्य योः
संयोगायोगायुतसिद्धयोस्तु समवायाभावादन्यानयनेपात्रोनयनवदुपलक्षणमप्यव
नैनीयतयाकार्यप्रतिपद्यते तदेतदर्शयति अस्तस्यपीति स्वस्वामिभावोत्रभवत्वमावाभ
संयोगसंबंध एवात्रबहुव्रीहिरित्यर्थः विशेषणत्वविवक्षायामिदमुदाहरणं तत्रोपल
क्षणत्वविवक्षायामित्याह इहत्विति यत्रतुस्वस्वामिभावः संबंधस्तत्रदेशांतरस्याभिरपि राम
गोभिः स्वस्वामिभावस्याविहितत्वादसन्निधानादुपलक्षणस्यानं कार्ययोग इत्याह वि
त्रगुशाद्वस्त्विति प्रक्रनेत्यवयवावयविभावे संबंधे बहुव्रीहिविज्ञानादुपलक्षणस्याप्यवयवस्य विद्यमानत ५

संबंधोपपत्तिरित्याह इहत्विति तस्य कार्यमिति उपलक्षणमात्रं वेनाप्युपादीयमानतोप्यवयवक संनि-
हितत्वादवयविनो विधीयमानेकार्यप्रतिपत्तद्दलक्षः भाष्योपाहितः यद्धयंसत्रो हेतुरेक एषसं-
गृहीतस्यादित्याशंक्याह सोपस्कारत्वात्सूत्राणामिति सूचनात्सूत्रत्वात्सूत्राणां वाक्याध्याहारेण
समन्वयोपपत्तेरेकस्मा द्रूहणकवाक्याध्याहारेणावह निवावक्यानुषक्तिरिति साकांक्षत्रिकोना-
पः तेनात्राप्यध्याहारेणान्वयपदद्वयोत्थानमित्याह तत्रेदमिति आदेशश्च संबन्धात्संबध्ये-
वर्तते तत्र किमत्र संबध्येयमिति विनाप्युपकरणवशात् कथमेतत् यस्मादित्याष्टमे णत्वमयपढो-
क्तिः तत्संबन्धघटनस्य संबन्धित्वेनोक्तेश्चरूपन्तरेणाह तत्रपदेति तदाद्यस्याने द्विर्वचन-
मिति एकाचः षष्ठ्यन्तस्य स्थाने द्वे इत्यादेशत्वेन भवति इति स्थानसादेशभावस्योपप-
न्नत्वात्परिभाषायां स्थानस्य बाधकाभावाद्वीरणस्य सुब्धेपत्वे स्थानत्वादेशभावस्या-
संभवात्परिभाषानोपतिष्ठतेत्याह यदाविति नन्वेकद्योगे कर्मणि षष्ठी विधीयते नवा-
त्रेऽकृतेपष्ठपामहत्त्वत्राह उच्चारणेति अप्रयोगपक्षे योगस्य वषष्ठीति पः प्रत्यवतिष्ठ-
तेतत्रत्याह शेषलक्षणावेति कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्षष्ठी यथा अधागर्भे

कौ॰वि
५
5

ह्येषां कर्मत्वाच्छेषत्वेन विवक्षितेषष्ठी विधीयते तत्प्राप्यं सत्त्वार्थः एकाचो द्वे इत्यत्र स्थानेऽत्र
वेतः एकाचं द्विः प्रयोगस्त्वदितित्तदा द्वितीयपक्षे कि तिरित्याह द्विःप्रयोग इति नन्वादित्वादि
त्यादौ परत्वाद्दिलोपे कृते द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनमस्त्वको दोष इत्यत
आह शक्तुद्विर्वचनमिति अथवेति तथाय माष्यकारेणैवं हृत्तिनिसमेवद्विर्वचनमि
त्यादि ननु टिशब्दस्य शब्दान्तरमाह हे शेसत्यपि स्थानिवद्भादेश इत्यत्ति देशान्तरेणात्र
हलोन ग्रहणं स्यादित्यत आह नचेति ननु यथा स्वहूर्ष्य इत्यादौ पूर्वपरसमुदायस्य स्था
ने विहितस्याणाऽऽवर्णादेशत्वाद्वपरत्वं भवति तथाऽत्रापि समुदायादेशेणोण इदेश इ
तिस्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्कावैधर्म्यमाह यत्रवेति ननु कृतेपि णिलोपे द्विर्व
चने चीति स्थानिवद्भावादिशब्दस्य वप्रुवतेन द्वित्वमिति कथं शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य
त्वमुच्यत इत्यत आह द्विर्वचनमिति अशः स्यादिति इत्यादीनि वाक्यानि माष्यकारेण
तथैव व्याख्यास्यमानत्वान्न तत एवावधार्यत्वाच्चेहास्माभिर्व्याख्यायन्त इत्याह अशादिति
शब्दान्तरत्वादिति आदेशादेः शब्दस्य शब्दान्तरसमुदायरूपमाद्यन्तो विधीयते नहि राम॰
५

स्यानिवद्भावाद्यादेशादित्वमस्त्विति चेत्तत्राह आदेशादीतीति गुणत्वेनाप्यलोन्त्ये स्थानिवद्भावनिषेधस्
त्रस्याप्यतः तत्पूर्वस्माद्विधिविधायकत्वोपदस्य स्थानिवद्भावादेकान्तोगात्मरत्वाभावान्निषेधो भविष्यती
त्यपेतत्राह पूर्वस्मादपीति नन्वपदेशापेक्षत्वाद्ङः स्य प्रतिषेधः स्यादेवेत्यत्राह उपदेशाग्रहणेनेति आ
वृत्तिसंख्यायावेति यथापि चदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यादावा वृत्तिकृतेयं चदशत्वादिकमत्यपगम्य
तेतथेहाप्यीत्यर्थः ननु चैकैकस्यागत्वमसिद्धमित्याशंक्याह एकमेवेति ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरितिमा
पादयवयोरभ्यागसंज्ञा स्यादेवेत्यत आह एकैवेति जनीगृह्यशाद्यानेजिनि अत्रत्वे ल्लोपस्य स्थानि
वत्त्वेनाशंक्य दीर्घविधिं प्रतिनिषेधात् ननु द्विःप्रयोगे जनीगृहि रविग्रहि रेवेत्यत्राह विग्रोपलक्षणम
प्येतद्धीति गृहेरत्वविषये गत्वाव्यभिचारात् ननु सिषेवेत्यादावभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य पदादित्वा
भावात्प्रतिषेधाप्राप्ते व्यत्वसिद्ध्यर्थं वेत्यतत्राह सिचोरिति तदादेर्नैवेति यस्मात्प्रत्ययविधिः विकितद
दितदंतस्य पदसंज्ञाविधानात् ननु नात्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समोहः कस्य न हि प्रकृते रेवे
त्याशंक्याचष्टे प्रत्ययोज्ञानमिति नात्र शास्त्रीयः प्रत्ययो गृह्यते किन्तु हि लौकिकस्तदर्थः ता
वेवेति सर्वकार्यसंग्रह श्लोकइतिप्रतिभाति तन्निराकरणायाह परिहारांतरमिति आत्राशः

कै·वि
६
6

यमाद्विषयेति उच्चारणक्रियाया एवेति एक एव शब्दो द्विरुच्चार्यत इति क्रियाया एव द्वित्वं उच्चार्यमाण-
शब्दस्त्वेक एव ततः किमित्याह तत्रश्चेति एकैवेति ननु द्वयोः प्रयोगं गपदसंज्ञे प्राप्ते ततः प्रत्ययग्रहणे
यस्मादिति ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तत्रैव स्थमादिग्रहणमत्र विवक्षितं तत्कथनस्पष्टकृते
अनुयोगात् उच्चारणभेदादिति आवृत्तिसंपादितयादित्वसंख्यायाविरोधादेकत्वसंख्यानिव-
र्तते उत्तरसंख्याहरूपचवरिता पिपूर्वसंख्यानिवर्तयति तथा च विभिरितोति अत्रापि त्वेक
इकारो द्विरुच्चार्यते पूर्वान्तरयोः पररूपो विश्लेषविधारयति तदत्रेति अजानन्तु बहुव्रीहिपक्षेऽपि
प्रथमस्य पूर्वत्वविधानात्सामर्थ्यादनेन द्वितीयस्यैव भविष्यति किं द्वितीयग्रहणेनेत्यत आ-
ह अजादेरिति ननु कर्मधारयपक्षेऽपि च आदेरत्र तरेषां सर्वेषामेकाचां प्रसंगाद्वितीयस्येति वक्त-
व्यमेवेत्यत आह कर्मधारयेति अत्र कर्मधारयस्यैव ग्रहणमिति नियमः कथमित्यत आह त-
त्रेति ननु प्राप्तत्वादिति हेत्वपादनमनर्थकं सर्वत्र प्राप्तस्यैव निवृत्तिकथनादित्याशंक्य परिह-
रति यद्यपीति विशिष्टेति बाधाभावविशिष्टेत्यर्थः तेनायं हेत्वर्थ इत्याह प्राप्तेर्विघाताभावाद्वि-
त्यर्थ इति यत्र हि प्राप्तेरन्येनाबाधितत्वेन निवृत्तिर्विकल्प्या इह तु जातरमोवाक्कल्पैवेत्यर्थः एतदेवो

राम०
६

यथा दधि ह्मा ब्येचो घ प्रतिसंमाधाने तत्र चोदकस्याशयमाह येन नाप्राप्तेति यथा काक्तौदिति एकेन प
रहे शास्त्राक्रांतत्वात्तद्वद्द्वितीयस्यापि विपरत्वापोगाद्विरोधः यथा ह्यास्त्रि विप्रतिषेधे यः कर्तव्यो वाजपेयस्य च
तद्दक्षत्रं इत्यस्याहिलचतुरस्रत्वपोर्भिन्नफलत्वादितिसमानफलत्वमपि वाध्यवाधकभावे निमित्तंय
प्रास्थिवाल स्तोम्भोरीयतां तत्क्रोडिन्यायेलोदनसेकस्य फलस्यामेदात्वाधावाधकभावः यथा
वानैवास्त्रहनेनखोवापरतानामिति नखावपवनेनवैतस्य फलकेन तत्फलोत्र वघातो वाध्यते न वै
श्रौलूखलमुसलसंज्ञानां तत्फलमेदात्र वाध्यवाधकभावइत्यर्थः परिहारवादिन आशयं दर्शयति
अनेनेति अद्वितीयत्वादित्यसिद्धो हेतुः कृते पि प्रथमद्विर्वचने द्वितीयस्यैकाचोभावादित्याशंक
द्वितीयस्य व्यक्तिः प्रोयते न जातिः सा द्वितीया व्यक्तिः प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीया न भवतीति व्या
वैष्ट यस्य द्वितीयस्येति प्रथमस्यैकाच एव पूर्वं द्विर्वचनं न द्वितीयस्येति यदि नियमः ततो यस्य शि
धःस्मात सतु नियमोत्र न विद्यते हेत्वभावादिति परिशिष्यो यपरिहरति ननु यदीति दृष्टांतस्य का
धित्कत्वं दर्शयति यदाद्यपोरिति द्वितीयस्येति जातिरमिधीयते इत्यादाये नन द्विः किं चिदुच्य
त इत्यादि व्येचो घमित्याह द्वितीयसामान्येति सामर्थ्यादिति यदि कृते प्रथमद्विर्वचन योदि

कै॰वि
७
7

तीयः तस्यस्मात् द्विर्वचनविधानमनर्थकं स्यादिति तत्सामर्थ्याद् द्वितीयद्विशेषस्य ग्रहणं सिद्ध
तात्पर्य्यः एतदुपपादयितुं प्रक्रियामाह अटइति विपरीतः क्रम इति प्रथमद्विर्वचने कृते हला
दिशेषात् सर्वं द्वितीयद्विर्वचनं ततो हलादिशेष इति एवं सति अहृशाद्वस्य द्विर्वचने द्विती
यद्विर्वचने अर्थवद्भवतीति प्रश्नः नेऽकृते प्रथमद्विर्वचने हलादिशेषे च समत इतीत्वकस्मा
न्न भवतीत्यत्राह अतोऽगत्वादेति वर्णाश्रयत्वादन्तरंगं पररूपं इत्वेत्वं बहिरंगमित्याह इत्वे
हीति ननु वर्णाश्रयत्वांगं वलीयइति पररूपं बाधित्वेत्वेन भाव्यं इत्यत आह भगभ्यासेति नन्वाभ्या
पपरिसमाप्तेरंगाधिकार इति यद्यैवं तस्याद्वेत्विति तत आह सत्यपि चेति उक्तमर्थं प्रकृते सं
गमयति तस्मादिति सामर्थ्याद्विधेनवादिन आशापयदर्शयति कृतेपीति तस्यस्याप्निवस्म
इति अचः परस्मिन्निति सूत्रेन प्रसक्तप्रतिशेषः इति कर्पदासस्वेतस्याभिविधित्वाभावात्प्रतिशेषा
भुत्वगात्सर्वत्र्त्वस्य सभीसमासीप्तितत्राभिनितइतिभावः अभ्यपरस्येति वार्णादागंवलायः इ एम॰
लकादेशाबाधित्वा पूर्वाभाव्यमित्याशयः मूपतइत्यनेन नपप्रक्रियापुर्वेतिदर्शयति अतएव
यावतरमाह अतएवेति तस्याविति एकारस्य शोभ्यातवम्भावादभ्यासग्रहणेन ग्रहणा न ७

तस्मा उवीत्ति षतीति ओलं सत इदं ओला इस इति स्थिते प्रथमद्विर्वचन ओला ओला अ
भ्यासः ह्रस्वत्वे द्वितीयद्विर्वचन ह्रस्वत्वं अभ्यासस्य सवर्णदीर्घः लुवेङ्गादेशः ह्वयो हकारयोरेका
देशः ननु प्रयोजनानुवृत्ति प्रमाणेन भवतीति किमुच्यते नात्रिष्ठाप्येति तत्राह द्वितीयस्येति
सत्रिरिति भागवतः पाणिनेरुभयव्यवहार्यं इति लक्ष्यसिद्धानुसारेण कश्चित्कस्यचि
पि ह्रस्वाक्रमपदादिविहितविधिरित्यर्थः एवं च द्वितीयवाद्वितिवार्तिकोक्तोर्हस्समर्थितः
पदान्तरेरविपुरिहास्तामिधानोपयुक्तादेसादिवार्तिकमित्याह भवत्वद्वितीयस्येति सा
मान्यविहितस्येति धातुसामान्येन विहित प्रथमद्विर्वचनेमजादेर्विहितेत द्वितीयद्विर्वच
नेन विशेषविहितेन तत्त्वात्समप्रिसमवेदुबाध्यते यथा दधिदानं तक्रदानेन ओदनेसेका
ल्यस्य फलस्याभेदादेवाधः इति चेत अत्राप्यभिधाताल्यफलमेकं अयोमिथ्य
नापद्विरुक्तावाररतान तस्य द्वैकेन सिद्धत्वात अथ रूपविशेषाख्यफलमिषत्त इति चे
त् अन्यत्रापि उहेषतस्याख्यफलं भिन्नं द्वित्रे क्तयोस्तत्पिमेदा तद्दधोत दार्ष्टान्तिके पा
वैयाम्यमाशंकायारिद्वरति ननुवाचइत्यादिना अत्रवत्या घंतेयोरित्ति एकाप्रिषष्ठीम

कै.कि
८
8

पमारणात्तत्रादित्याद्याश्रयेणास्य द्विर्भेदाशिद्यते अत आदेरित्यं भवति अथैतस्य चेधितदेत-
दाह एकस्माद्विति व्यञ्जनानामपीति तेनाटिसहस्य त्रेधकारं वर्जयित्वा द्विरस्य हस्यस्य द्विर्वचन
रूपासिद्धिः नन्वेकाचौ द्वे प्रथमस्येति वचनाद्वयाज्ञं नान्यदर्थत्वेन सिद्धो हेतुरित्यत आह
अभ्यासेति रिति न हि भावी द्वेति प्रत्ययस्य कार्यं विधीयते तद्यथा हस्वाद्व्यञ्जनानीति द्वितीयद्विर्व
चने विधीयमाने द्वितीयस्यैकाच्त्वमनभाव इति न दोष इत्यर्थः न्यायसिद्ध इति नालिङ्गेनाप्
र्वार्थसाध्यते किं तर्हि उक्तस्य पश्चिमो योऽन्नेन नदष्टी क्रियत इत्यर्थः तन्वाद्यन्तौ रित्यादौ द्वितीय
द्विर्वचनस्याप्रवृत्तत्वात्कथं प्रथमद्विर्वचनं बाध्यस्यात् अथ द्विप्रतीत्यादोरेवस्या तद्वृत्ता द्वत्वे
वृत्ते कार्यपदश्यापति दहाजादेरिति तत्रेति अजादिस्थानमात्स्यामयीति अस्मिन्पदेऽपे
विदपि द्वितीयवर्णाप्यपको प्रदेनेत सर्वत्र अजादिकौ प्रथमद्विर्वचनं बाधेत एतदेव विश
दयति अपि द्विर्वचनीलापादिति नन्वजादेरिति वचनेन प्रतिषेधः क्रियते इति प्रतिषिद्ध ताभ
त्वादित्युक्तमित्यत्राह अभ्यासिरवेति व्यक्तिपक्षाश्रयेणायं परिहार इत्याह अजादे ८
रिति ननु व्यक्तिपदार्थपक्षे कस्माच्चिदत्रोप्रवृत्ता प्रोक्तस्यचरितार्थत्वात् व्यक्तेनतरेणान्न

द्विर्भिन्नस्यादित्यादौ कज्जाने रूपलक्षणे लेनाप्रयत्नात्र दोष इति परिहरन्ति जातिपक्षे हिते ह्रस्वो
कल्यायप्रदर्शनं जातिपक्षाय रित्यह परं मितादह तत्रेति एतदेवोपपादयति यथाप्रमा माकृतेरि
ति जातिपक्षेपक्षे परिहारस्यानुक्तसिद्धत्वाद्व्यक्तिपक्षे परिहाराभिधाने सन्निधानस्यतद्भसने
नोच्यत इत्याह व्यक्तिपक्षेपि वेति इक्वो हलादिर्यश्च इति संहितपाठस्तत्र पावेह्रस्वः अहलिति
विभूज्यते तत्राप्यासस्येति च ओतम कृतमपि तुनाध्वा स्वमात्रे विपरीत्याप्यते तेनाप्यासस्यस
सर्वस्य हलो निवृत्तिः क्रियते आदिशेष इत्यनेन उपत्रादोह लः समवस्तनत्रे सेऽप्यनुज्ञापन इति न
दोषः तद्रामप्रयतिश्चनयो रन्याय संयोगपरित्वपूर्वस्याव इति न च मापावदिति एतद्व पूर्वसू
त्रैव्याख्यातः पूर्वो तनुदिग्योगेषु चमि विधानात कस्मान्नेवमितिवक्ष्यम इत्यत आह अ
वधीति इह लवपवेति स्त्रेपूर्वसूत्र इष्यावयवाविति तद्विपरीतमपि नद्वार्थमाह उरद
ति उभिपरस्यरापेक्षपोरिति अप्यत्त्वसंज्ञावापरस्परापेक्षत्वसाह माप्यमित्ति द्वयोरेकास
ज्ञासिद्धेति अन्यथा प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति तावा वृत्तभेन द्वयोर्ढ संज्ञस्यातो नत्तनु
दोमप्रदा मेकवर्जमितिवचनात्केपद्धयोः एषपशुवानेत्वस्यादिसत अहपस्यावदान्न त्वइति

कै॰ छि॰ ९ ७

कथमेवं व्याख्यानं स्यादित्यत आह प्रधानवाधिनीति प्रधानं वर्जेपि व्यापरिशिष्टमध्यमं गृह्यतामिति स्
वार्थः तर्हि योगविभागस्यैवं वैयर्थ्यापत्तेः प्रसंगः कथं भाष्ये हष्टोगद इत्यत आह सत्यो वचने
स्थिति कथं तृद्धित्वं वचनस्योमेग्रहणस्य सहार्थत्वे स्यादित्यत आह सहभावेति एत
द्योमेग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते इत्याह अथ तु हृत्येति नन्वप्येकं कथं वर्तमानानि विषयत्वाद्दुत्यतु
वर्तनाद्धकोशमोरेवस्यात् नामतृणपोपेद् इति किं तुत्त्यवर्णनेमेग्रहणोमेस्यात आह कृते द्वि
र्वचनमिति विशेषणगत्वादिति द्विर्वचने मात्रा पेक्षत्वात् अभ्यासलोपस्य विकारस्य नियोगेन वि
धीयमानः प्रसयविशेषमेगणविशेषमभ्यासे चापेक्षते इति बहिरंगः अभ्यस्तसंज्ञापामसमभ्या
यादिकार्यप्राप्तिं प्रतिपादयितुं द्वित्वक्रियामाह आपचं आपप्चंयति उभौ साभ्यासमेति तत्रा
रंभादिति पद्दिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यत स्त्रितमभवतितदाद्विर्वचनोत्सर्वं परत्वाद्दनि
वेशने ऌ— कृते द्विर्वचने च प्रा लि लि वनीता द्विरोग स्यसिद्धत्वात्सत्राभिदमनर्थकं स्या
त कृतं स्तनत स्यान्निसत्व ज्ञापयतीत्यर्थः परत्वादभ्याव इति नेत्वनित्यत्वात्सर्वत्रापः प्राह
हन्तेत्वात्कथमित्यपकृत्कमित्यत आह सोपिदीति अभ्योन्नित्यपाभ्यरत्वादभ्या वः प्राप्ता

ए॰ म॰ ९

ति शषे वा तरं गत्वा दिति हकारे शास्त्कप्रत्यन्ते त्व वि ष्टिोहं पूर्वमकारं रगुणा सं स्तुकस्मरं चा
पेस्प स्व वर्त्तमानो व द्धपेहत्वा द्वहि गद्दतिभाव: पूर्वो त्र र मपद्दृपोत्पश्रा पंद शीवमितत्रैतिनगुन्मव्र ति
धेषे कृते कृते वाद्द पोरकार योरवैकारे शाद्द तिकृप निसत्वे मित्यत स्राह मित: पूर्व मुक्त त्वादिति
मित: पूर्वा मुक्तत्वे नेत्नस्पा वित्त मित्पस्त तिम तिषे धे गुणा मकत्वा द मित्पस्प प्रा प्ति: स्त र्थ कमा त्र सा
देत्ना पा दोष व्या च छे हे सि न्निति द्दत्स्ते रुडि ॰ तिनि मित्र वा नेति रित्पा द्दिनाप्र र्वम न्नादेश: तेना भा
वेनप्रा प्नोती स्तुके भवतीत्याह स्रेतादे शं चे ति हि शास्त्रे नस्र चितम्प व वा द्दनां पर्वन्न द्दते स्री
पपकाश्पप त्ति उक्त सगुत्ला मिति यथ्याकर्म्मस्पा तो स्पणा्धात्वन्तरेभ्प: सावका शत्वाद
कारान्तेभ्पो धातुभ्पस्त्सदेहास्प वं नप्रवर्त्तते क स्रत्पप स्क निस्स द्दिग्धत्वा त्तत्र भरिशि
प्र वर्त्तते ततस्ते न सु क्ते विषपे ला प्रवृत्ति रित्पेवन्पा प्पमित्पर्थ: प्र कल्प्प वापवाद मिति
पक्षांतरस्प विषपं द र्शपत्ति: पथ्या न सप्रसारणा द्दति ॥ ॥नहि न हुलिति द्दकञ्लिबोधा
तुनि र्द्दिश्पाद्द ति स्नि विहृद्दा द्दिप्प: स्ता वधात् कद्दति इ ष्ठिव कृतो मुद्दितीतिमव तिस स्राादि
पंधांते जहि त्पाद्दप द्दति विक्षापमाने वे वी उ: सप्रस सानत्पादि ति बन्ध हला म पनीय

कै॰ वि॰
१०
10

सरत्नेति वक्तव्यमिति चोदकोप्याप्यं दर्शयति ब्राह्मणादिरिति ननु व्यतिरेकात्मनेयदेवं वतद्रमा
दादे शस्य सिद्धत्वात्किमर्थमयत्नस्य ज्ञापकत्वोपपत्तिस्तत्राह अकृतत्वानामादिरिति ननु
ब्राह्मणादिभ्यः स्वरूपमेवास्तु यवे शाने दूसस्यानेन रमाहाहशाहेदूदूषा या मिति च ग्रहणेन
ग्रहणं तस्याप्रसक्तस्य ज्ञापकत्वादित्यत आह वेकीडोनेन तरत्वमिति व्हेतरत्वसीस्यर्थ इति वहेलौ
को भवः च वहो ह्वस्य सिद्धैवेति मृषि वृष्णिश्चाह सम्मुत्सादित्वत्वात मैत्रेयादयस्त एवं यवेत्ति वेवी
डोनेन तरत्वावस्थेपि शान्तिवसने वशान्ताविभूमिसे ऽथ मध्यमेन पठति जन्मतेन माध्यन्द्र
कृष्णमित्याह शान्तिवसन ध्वनितेन पवतीति आस्तीकभिषाठे विन्दुत्वाद्यालेते त्रुमितका
रो तमपि द्वितीये किं तर्हि हशासिरेव किपानिर्देशो प्रथमे द्वादिति मन्तात इतदाश्रये णत्वेन तु कैमि
त्याह अन्यत्वाहु स्तेन ननु भाषायां वर्षिभागरित्योपमित्यादिवक्र गहर्यानात्कथं राम॰
वशेष्याद सत्वे शुक्लमित्यत आह वशो भाषायामिति वृषोदनेतरवैकेरीत वर्हदूं अ
मन यनेदूति पूर्ववं ततो गत्वाय दीस मान्द्रिः तत्र केकेरी तमि तस्यापूर्वसिद्धत्वादाह पर्ह्नुः त १०
ंतस्येति ग्लान्हि डोरितिनतिषेधश्च चनसाम र्थ्यादित्यस्य प्रातीति कमप्यमभिधायात त्रप

प्रिमभावसमीवीनमर्चेदीर्घोपधेति यदिहनुदृप्रत्यादिनाकथंपुनः सञ्जेणत्वप्रत्ययाग्रहणमिति
तथ्रकारमाह जहदिति श्यण्णिति तेनतत्समीपादिति आदिशब्दस्यसमीपवाचित्वेनतदूणत्व
विज्ञानोवृक्षोपीहिदीतिजदं:परेषाधत्वांतदेशस्थाम्प्रसक्तसंज्ञात्वेसिद्ध इत्यर्थः॥ ॥लिङि॥ ॥
जेगुप्सिषादतिकार्त्स्न्येकसनेत्यादिप्राप्तौसल्लोलखिषतेइति यङ्तात्सनु अनुस्मृदिति
सनेत्वात्सिकुहेर्द्विर्वाधिसादर्वेविप्रतिषेधेनाल्लोपःतदंतात्क्ङ्वङलिलोपः अल्लोलप
दितिपूर्तंङतातलिव्या॥ ॥सन्यङोः॥ ॥विश्लिष्टविचारमात्रसेहोत्र वर्णगादद्धः पिम्निति
ति अथपमेदप्रश्न इति ननुवदहृद्वयेलसंगतोदोषप्रश्नः सत्वेनेतरंरहतेकश्चात्रेति पद
द्वयेसक्त्वार्थमेदविग्रहदयतिःवृत्तपग्रहणमितिःननुहनञमरस्वपङ इतिस्वग्रहणेनुपधा
लोपेसतिअनवकाशत्वात्तर्द्विवचनापसंगएवेत्यत्राह गमहनेति ननुसन्यङःतस्य द्वि
वनेद्वर्तःकार्यित्वात्निमित्तत्वायोगात्कथमुपधालोपस्स्थानिवत्वंस्यादित्यतआह स
तितस्मिन्निति ननुस्थानिवद्भावेसतिधातोरेवकार्यित्वेनलीकारस्येति वेतत्नःस्थानि
वद्भावप्राप्तिवेलायामीकारस्यैवकार्यित्वमित्याह पदपीति अनुदात्तविशेषणाचेदिति

कै.वि
११
।।

विशेषणाच्छफलेऽर्थोपपत्तिः यदा लिलिखिषन्तेऽ. तस्मादीति अत्रापि पदे उपदेशेऽवयतादेकावयव
भ्रमात्मादिति इत्यभिलषेधो न प्राप्नोति अत्र इति क्तकृते द्वित्वस्यैकाचो येकावयवस्यावा धितावात् तस्मा
मीपदे द्वयवहरमाणादि तिरूपासि द्धिः कण्डूमित्यत्रार्हे अत्रो ते न सम्प्रति तिन त्व अत्रा ते ः पदस्योप
दिलात् द्विर्वचनमप्ये दिति सति नियतो धातोर्द्विर्वचनमित्यर्थः पलकुं सेपलानीति इत्यत्र स
इतिवश्वादित्वा पलं षठोः कामीति षकारस्य ककारः अत्रादेशपत्वयपदोहिति षत्वेऽत्र विह
मामा इति स्थिते अत्र सइति स्थिते पूर्वत्रा सिद्धीयमद्विर्वचन इति परत्वात्षत्वादिषु कृते
षुकृते तु द्वितीय स्यैकाचोऽत्र हल सस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः कुहोश्चुरिति ककारस्य चकारः स
त इतीत्वं च पूर्ववत्कोसोपलब्धस्तत्राह यथा उदस्त्वादिति तदस्य सर्वविधीनां विकल्पो
मुपगमात् तदभावादिति अयवादोभावाद्युतस्तेगस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः उपेपेति लोक सिद्धदृष्टा
न्तानुसारेणाउपेयस्यानित्यस्य शब्दस्यानित्यापृथक्कृति प्रत्ययादिकमुपायमतः कल्पनीयमि
नेधानुनियमो नाश्रयणीयइत्यर्थः उपायाश्च उपायानुपायित्वात्पायाश्च वर्हन्ते उपायाना
मनियमो नावश्यमवतिष्ठत इति द्विर्वचनादविकस्येति हेतुगर्भसमभिधानमित्याह यस्मादिति

एम.
११

मुख्यापादेशत्वादिति विसर्ग इत्यस्य स्थाने द्विरुक्तस्य स्थाने चेति सर्वविसर्ग इत्यस्य सर्वशब्दाय स्या
देशत्वात्पंहन्तरेणु नायं दोष इत्याह यदा त्विति एवं द्विर्वचनाधिकरणे तिभाष्यमपि पोऽमि त्वा
ह द्विर्वचने नेति सर्वे सर्वपदादेशा इति पदार्थत्वात्प्रत्याह्री पदे तदा द्विप्रयोगविधान द्वा
रेणाऽऽक्षेपः एव विधीयते इति तत्रापि पक्षे संप्रयोगः एकैकस्यैः आकृतिय इति अंगा
कृते रेकत्वाद्वाक्तिः यह इति आगमस्योदीर्घत्वमाथामां नेदात ननु ह्रस्वागादनयोरित्यस्मा
त्सनि द्विर्वचनात्सर्वपरत्वाद्दीर्घत्वे सिद्धमिति किमुच्यते एतं ही त्वादित्याह कात्तमिष्टती
ति अभ्यस्तत्वाभावादिति ढिः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणविधानात् ही रेद
केसएकेइपि केवलं भवत इत्यध्याहारः तेन जातिरप्राप्तिना मिति केवलमप्येव मायां
माहवक्रि विप्रोबेति मु कृते कथमामिश्रलित तत्राह प्रसवसकारेति सलपडं तस्य द्वि
चनमिति यद्देह ह सइत्यादे प्रत्ययस्य सकारस्य हित दकाच भवति विघवदतिचत्वाद प्रु:
अत्र घत्वादिषु कृते षु पश्चान्निसमीक्ष्य योरिति द्विर्वचने सतीष्ठह्रूपसिद्धिः अन्य स्या
स्याद्रोष्ठत्वाघनिष्ट प्रसङ्गः आद्विर्वचन इति द्विर्वचन प्रा ह्रस्वषष्ठिकमाष्टमिकं चाविशुषे एला

कै. वि.
१२
12

स्वते॥ ॥हाश्वान्॥ ॥ननु वहमर्ष लोड् इति भौवादिकस्यात्मनेपदित्वात्परस्मैपदमपि निय
तमिप्ति किमुच्यते सहेर्ढे घत्वं ढलोपे प्रतिषेधौ वेति तत्राह वहमर्षणो इति चौरादिकस्येति
ननु पोढ्वेति तुमुन्स्य च सनि योगेन द्वित्वविधाना पशुरिति सिद्धमिति चेत्तत्राह वोढ्वेति ननु
चराचर इत्यादौ हलादि शेषः कस्मान्न भवतीत्यत्राह अभ्यासस्यानचीति अभ्यासस्य यद्व्यते
नेद्द्वि न भवतीत्यर्थः ह्रस्वत्वं तु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति भावेल्लकार इति ननु कर्त
रिः परस्मैपद प्रसंगात् आत्वमन्तरंगमिति तत्रान्तरंगत्वादेव द्विर्वचनात्पूर्वमात्वं भवति
ननु परत्वादन्तरंगवद्बहिरंगयोरतुल्यबलत्वाद्धि प्रतिषेधापयोगात् पार्श्वासेन द्वयोः प्रस
पनिमित्तत्वात्प्रत्याद्धि प्रतिषेधोपयवा तेः एवं सत्यनत्वे अपीतिः सत्व नत्वे अप्यनैमित्ति
कत्वादन्तरंगत्वादेव द्विर्वचनात्पूर्वं भवतः इत्यत्रापि प्रतिषेधापयोग इत्यर्थः अमःपा अमा एम.
सस्पान्तैरिति नयादिति मात्रालाघवार्थप्रतिपत्तिलाघवार्थं च अन्यथा करणाहं अ १२
तसैर्थमपि सडुक्तेर्थे ज्ञापकमेवेत्यर्थः तत्रोदाहरणस्यापि स्पष्टितत्वान्नैकमिश्रपुस्तकमिसा
तसैर्थमपि सडुक्तेर्थे मभिप्रेत्यैतदुक्तमिति सोह उवोले स्यादौ त्विति यादिपूर्वमिति इया
शंकातस्यास्याभासिद्धिमभिप्रेत्य

येसाहैय हि द्विर्वचने कृते गुणो वृद्धिर्भवति इत्साश्रीयते तदा अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावा
द्रसवर्णापरत्वाभावाद्वियङ् न स्यात् तस्माद्विप्रतिषेध आश्रयणीय इति स्थितं॥ ॥इति नारा
यणीये श्रीमन्महाभाष्यप्रदीपविवरणोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम्॥ ॥अदः
॥ ॥यथासंख्यसूत्रे सति दोषप्रसंगः तथा दर्शयति पुत्रस्य नु लमिति न न्वत्रात्यन्तं अह् एणा भावा
न्न दाह्वि विध्यमा वान्कथमति प्रसंग उक्त इत्यतेह त्वा शंका परिहरति यद्यपीत्यादि तर्हि कार्यी प्रयोगं धी
पुत्रकुलमित्यादिरसाधुरेवात्र एत्वगो त्वा द्वि दर्श्यते रे साधुत्वाद्दत्वाह् यदा त्विति
सिद्धौ वर्णग्रहणं त्वहत्वा सिद्धो हेतुः अधिकरणत्वा सिद्धौ वेत्वां शंका सो यस्का रयोः तत्र
वाह् वर्णग्रहणमित्यस्य र्ध्वादि नाभिहितावुक्तिः तिरस्यति नचेति अन्ते यस्य दर्शनं तदिदं शान्त
मह् यथा वृद्धइति प्रत्यासत्पेति कस्य श्री क्रियाकां त्वापामाधारत्वेन अध्यात्मलात्मस्य वाचय
पतीयत इत्यर्थः इहेत्य पुत्रयत्यादौ विधिपुत्रस्य नुलं पुत्रकुलं यत्नुः कुलं यत्निकु लमित्यत्र
तस्मुरहवेद्धत्यर्थः अप्रभावः अत्रेग त्वा रसत्वाय त्वात्स्व हत्व स्यप्रयत्नः तय देवदत्त स्येव पु
त्रयतीनुत्त रयदे इति गम्यते ततनध्यवाइ तस्य पर्वयदस्य पुत्रय लोहत्तरवदत्वो द्रप

कै॰वि॰ १२
13

त्रयोर्वीपूर्वेणावस्थानं तत्रायं विधिः यस्मात्परस्मात्संर्वं पठ्यते नास्तितस्मात्समासे पूर्वपदं यस्मा-
त्पदं नास्तीति हुत्तरपदे प्रकृते तद्वयं न तावद्यवीपत्तसुरुषः तस्य पुत्रेपतीडुत्तरपदे भवत इति दे
शाभावः नन्वजुवादि विधभावो न तदंत विधेर्हेतुः स्यादित्यत आह तदंत विधौ हि नन्तु विशेष्यासन्नि
धानात्सत्र पर्ययोर्विशेषणत्वाभावात्कथं तदंतविधिः स्यादित्यत आह तत्पुरुषेणेति अतद्वयस्य
सामर्थ्यात्स्त्रीहि तस्य विशेषणत्वेन वचनाद्यात्मानास्तिद्व्यमिति वार्त्तिक योजनादर्शयति
तत्पुरुषेणेति प्रत्ययपतित्वादिति अनिष्टत्वात्मतु पयग्रहणेति सौमान्यं पयग्रहणेत दादिविप
मप्रवनिषिध्यते नातंतदंत विधिरिति भावः नन्वनुस्वारे कृते सा तत्सयोगे स्यादवयवो यनकारेत्रनास्ती
तिकथमतिप्रसंग इत्यत्राह अनुस्वारस्येति लक्ष्यलासमंगदितिः नहि हमते समप्रत्ययविधिस्ती
तिभावः गछतीत्यर्थ इति नगुहि नस्तीति अनन्तरत्वात्त परिभाषितमिति भावेनि षाः प
हप्यानतिक्षतौप व्यापार इस्याप्यवी भाव इत्साह परिभाषानतिक्रमेणेति सत्वनत्वविधौ प
रिभाषोपस्थाने दोषस्फोरयति धात्वस्येति तेन नलौ जषड प्रभृति षेवस्यात नत्तुरामपि एम॰
पारेव हास्येति पदस्येत्यधिकारात्पदावयवयोः स्कोप्रीयेन भावस्तथा स्वदेशापोर १२
वस्मात्त इत्यर्थः एवं लत्वेपि द्रष्टव्यं इत्याह विभक्तिस्यस्येति प्रातिपदिकान्त नुम्विभक्तिषु वे

स्यनेन प्रागुक्तेनात्वेन स्यात् । एवमुदात्तेनेति ज्ञापकादिनेन समर्थः सर्वत्रापीति एतदेव भाष्ये दर्शितं पत्रे वेला
दिना तत्राशयमाह विधिनिषेधयोरिति प्रत्यासत्त्या पत्रैवांत्यस्य देशस्य प्राप्तिः तत्रैवानेंत्यस देशस्यनि
षेधनिर्वृत्तेरित्यर्थः अविप्रकृष्टेत्यनेनानेन न्यायेन परिभाषानुपस्थानादनंत्यस्य देशस्यैकोदेशः
प्राप्नोतीत्युपधाग्रहणं तत्सूत्रे कृतमित्याह अविप्रकृष्टस्येति ॥ ॥ वेणुनि ॥ ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमि
ति बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यनेन प्राप्तं ननु मातमातृकशब्दयोरन्तरोपादानेन सिद्धं किमर्थमुभयोपा
दानमित्यत्राह मातृमातृकशब्दयोरेवेति यहि विकृतिग्रहणं त्वेवल्वपीत्यादिभाष्यस्य प्रकृत्यनुप
योगमात्रं कस्यचिन्मंदमतेः प्रतीत्याभासस्य निवर्त्तकत्वेनोपयोगं दर्शयति कश्चिदिति पुष्पलमि
तिसमस्तं पुष्करमित्यर्थः विकृतिग्रहणे प्रकृतेः प्राप्तिरेव नास्तीति परिहारस्तु पश्चत्तरः अथ
वेति अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तपरिहाराशंकानास्तीति विशेषः ॥ ॥ लिघचं अतेरविशेषसूत्रेऽतो वा
र्तिककारस्याशयमाह असतीति सूत्रेऽदितीति असतीति सूत्रे हलादिशेषे तावत्सूत्रेऽस्यादिरूप
मवतीति सत्यपि सूत्रे रेफस्य संप्रसारणे उरदत्वे हलादिशेषे च तदेव रूपमिति विशेषः भा
ष्यकारेण तु वा अकारस्याभिप्रायमनयाकृत्य पदस्थलं दत्तमित्याह भाष्यकारस्त्विति ननु

कै॰ वि॰
१५
14

भयेषांग्रहणोसत्स्वपिपरत्वात्सवर्णग्रहणादिशेषः कथं वाध्यतेत्यत आह उभयेषांग्रहणादिति उभयेषां
ग्रहणोसतिवाक्यभेदेनपुनरपि संप्रसारणं विधीयमानेतत्रैव विध्यंतरस्य वाधकं स्याद्वाधकस्य पर्यः
ननु उभयथाहरिस्याद्दोपूर्वमात्रोपेसत्यपि वकारस्य वलपि संप्रसारणोरूपं सिध्यत्यत आह स
तिस्यानिवद्भावादिति अतः परस्मिन्निमित्ते न तत्स्थैवेति अपवादाभावादुत्सर्गइकोयण
णाविषयत्वाद्देशस्यादित्यर्थः परनेकाचवद्भयनेनैति स्ववपूर्वे सिंघनं सिसंप्रसारणोपूर्वइ उभय
ध्वनिष्यतेऽनेकाचत्वात्तपरत्वादिकारस्यैवेत्यादेशः स्यान्नीतीति माभूत्कारादेशायः न तत्कारस्यैव
ताबीतिनस्यपूर्वत्वात्त्वेन वाधनात् तस्यैव भावइति संप्रसारणे ठकृते यकारेरेफ स नो
पदेशोइत्यसिन्नेतोरपभावइत्यर्थः ॥ ॥स्वापेः॥ ॥ननु किति इति नीमुभयमपि गृहीतं तत्राङि
तीत्यस्यकेवलस्यानुवृत्तिर्नोनेत्यत आह किति मेनाविति ननु ङिङःग्रहणस्य हानुवृत्तौ लि
घ्य्भासस्येत्यत्राप्यनुवृत्तिस्यादित्यत आह नवेति स्वापेश्चङोऽग्रहणस्य ङितो समवयपदार्थइत्यपि राम॰
पङः तावदिति नवसूः॥ ॥ननु स्वापेश्चङीति चङग्रहणां ङिग्रहणस्यापि वृत्तत्वादिहन
रेतु वृत्तौ प्रमाणाभावात् ङिः मात्रप्रतिषेधाशंकानोदेतीति किंवा कृतकेनेत्यत आह पहा १५
स्वापेरिति चग्रहणं कृतमेवेति वार्त्तिककारमतेऽग्रहणात्स्थितमेव प्रत्याख्यातंतेन

ङितस्य ग्रहणानुवृत्तिर्घाकानिरस्तायां द्वाख्यानमतार्थकमित्यर्थः॥ ॥स्पृत॥ ॥आम्रपाकोऽरिमिव
र्तिके आग्रहणात आ अपाः स वैधानवोग्यं स्येत शवि शेषानुपादानात् ओपाक इत्यसाध्यात्वे
कृते आद्यपसम्भावात् निपातनसामर्थ्याद्विलहणाप्रतिपदोक्तपरिभाषात्रनोपश्रीयत इत्य
ह आपाक इति अपि तिद्ध्यमांपतस्य निर्देशः अत एव निपातनमाश्रितं ननु अकृतस्य
सारणमेव नविहितं ननु निपातनस्य तिपातनमपि तो पाक इति वचनात् निर्यतस्य हि पावना
वाख्यानपाकः अपकर्तृगुणभूतपाकमाश्रित्य निपातनेस्यात्तद्धिती येपि निश्चिपसमपस्य
तेवनेष्यतेऽथ प्रधानभूते पाके वर्त्तमानाय तया गुणभूते न प्रसंग इष्यते प्रथमे पिन स्यादिसा
शब्दाह आतिष्ठ्यति द्विविधो हि पच्यर्थः विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च उभय
त्रापि पूर्वेः प्रयोगदर्शनात् तत्र यद्यपि आपाक इत्यविशेषेणोपादीयते तथापि स्वाभाव्यो
र्मकर्तृविषयस्य येर्थे विक्लित्तिलक्षण आतिर्वर्त्तते तद्यदा पच्यमानकर्तृक इति पच्या
यत अपि दनस्वयमेवेति ततश्च विक्लित्तिवाचिनः आतेर्विक्लेदनादिलक्षणोदेवदत्तादिक
र्तृके व्यापारे निरुत्पद्यते इत्याह ततश्चेति एतदेव स्फोरयति ततश्च पचतीति अप वेत्यक

कै वि॰
१५
+ 15

र्मण्णीति अकर्मकत्वात्कर्मण्णोदाहरणमाह अंतर्द्धीयमिति हेतुशब्देन स्वतंत्रस्य कर्तुः प्रयोज-
कस्य मुख्यास्यात्रासंभवात्तद्व्यापारो लक्ष्यते इत्याह हेतुशब्देनेति ननु आशब्दयोरिति वचनाएव
तस्याश्रयेरनुज्ञानात् अत्र हेतोरित्युक्तमित्याशंक्याभिप्रायमाह तेनयत्नादिति उक्तमर्थ-
मुपपादयति आशब्दयोरिति याकग्रहणमामर्थ्यसिद्ध एवार्थो वा किं न दर्शितः नत्वपू-
र्वार्थ उक्त इत्याह एतद्धेतिष्याद्यः यो॥ ॥आङ्पूर्वे द्वे बनियम इति भाष्यस्य तु न हृकृतामा-
शंक्याशयमाह आङ्याश्रयेत्यादितिः नन्वाङ्पूर्वो द्वे वेति नियमेन केवलस्याविध्यादन्नित्यस्यादि-
त्यत्राह आङ्पूर्वी द्वेवेति॥ ॥विभाषा॥ ॥ननु अश्वचतुरितादयभ्यासस्यापि संप्रसा-
रणस्योक्तत्वात्किमर्थं प्रतिषेधवचनमित्याह लिङ्किले सिः किमिति विचित्वपीप्यादिनाग्रस्य कि-
मित्वग्रहं संप्रसारणं विकल्प्यत इत्युभयत्रविभाषासंपद्यते तत्रेनः किमित्याह तत्रेति सं-
प्रसारणं प्राप्नोतीति बाधकाभावादुभयेषां ग्रहणाच्चेतथा अभ्यासलक्षणमपीति एम॰
विशेषाभावात् केषुचिदिति यथा कर्म्मरापलितयत्नाकेषु विदवयवेषु प्रवृत्त्या तस्य १५

कार्यत्वाद्वाकारणं तामपत्नेरन्तु पसंर्गकर्मैत्तु पपदे द्विहिते नते न वाध्यानेन प्येहा पीत्पर्यः समुदाय पदे देवदत्ता
एवं पुरुषाने वक्तु अत्र नत्वेव पवा एवं प्रयोगे द्विहारः इत्या प्रायेन न हि द्रव्य पाने रम्पा … मिलाह प
मादीनामिति प्रयस्पावाचीति नन्वेवमपि पदजा दिशु द्रव्यप्रतिपा वेस्या किंतिसप्रसा … चरित्ता
र्थत्वाद्प्यासहृत्ता स्ववाधस्या तद्देवेत्यत आह सर्वकार्यार्थश्चेतिकसंप्रसा तत्र नन्तत्तस्य
पेण शास्त्रार्थमिह … प्रत्ययादिति … कमिति इह … अनेके … प्रधाने वादि … गादेः
पोविधीयते यथा वाक्या … विवक्षिता … यथा … विधीयते …
चद्विधीयते अत्र सर्वत्रैवमवृत्ति यथा … नेककार्यविधानादेकं प्रति … वाक्य
मित्येकयोगत्वमुच्यते … नेन कार्यमिति करणं … व्याकरण … निकायेषु
त्रेवा कायेयोग … योग … वर्तनात् तत्र सत्र … कृतायमेकयोग … तत्र …
विषतिश्च … वद्दित्यादि … पासिद्धस्य … यथा … योगविभागस्य … तो
तद्दत्याह तत्रैकस्मिन्निति अत्यतिरेकइति अर्थवह … नानार्थकस्येत्यर्थः … प
तेऽहत्ता ततश्च यत्र … प्रतिष्वा … धात्वेना … अत्र का … समितर्थः …

कौ॰वि
९६
16

याव्यतिरेक इति पत्रैवाक्यं न व्यतिरिच्यतेऽस्यां तत्राभावान्नेत्यर्थः एतदेव विशदयति
क्रियतेऽपि उक्तंर्थं भाष्यप्रयोजनयति अव्यतिरिक्ते नि । उक्तंत्वादिनाशयमाह अव्यतिरेकार्थं
त्वस्ति जुहुयतीत्यत्र नेति जुहावेत्यादावेव स्यात् उत्तरं भाष्यरूपा व्यतिरेकाशयत्वेनपो
ज्यपतिरिति चितहीति मकारान्तरेणोक्ति सिद्धान्तरूपेणेत्यर्थः अप्यनन्तरप्रतिषेधेन नत्रिभिन्नप्रतिद्वि
र्थकानिषेधः क्रियत इत्याह अकृतेति तेन द्विर्वचनात्पूर्वं संप्रसारणापत्या स्यादित्येवमर्थं
निमित्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति अवर्णेति स्याहुः आयइति च्छितेपरस्य संप्रसारणो
क्तेस्य वैविकारो वृगहिकारान्पांवपवहि तद्भिति संप्रसारणेपरतो अनन्तरस्य विधीयमानः
प्रतिषेधो न प्रवर्तते इति संप्रसारणासिद्धिरित्यर्थः नन्विदं शास्त्रेषु विरुद्धमिति चन्नात्र विषयसामा
न्याद्विकरणपादावुदाहरणेषु व्याप्त्यत्वासंभवात् गौणार्थवक्तृत्वं उक्तमेव प्रकृतेहनैवमित्याह इ
हस्विति परिहरन्निलक्ष्यसंस्कारेति गोवास्यावीति अत्रापवल्लदराडाजिनादो सर्वस्मिन्न
हेगौपाग्रहणादपरितुष्यनापक्षान्तरमुक्तमित्याह पौरिकत्वादिति नत्वेवं ससभ्यस्त

राम॰
९६

निमित्तस्य प्रत्ययस्याभ्यस्तशब्देनाभिधानात्षष्ठीनिर्देशो न युक्त इत्यत आह द्वयमिति द्वे वेति कथं पुन
अभ्यस्तमस्मिन्निति समासस्यार्थ इति नाभ्यस्तशब्देन कथं तेरभिधानं स्यादित्यत आह। अभ्यस्तमस्मिन्नि
त्यधिकरणत्वेनेत्याधारत्वेन न तु विभिन्नत्वेन कथं पुनरभ्यस्तकारणत्वं कारणत्वं च कार्यसमभावा
त्वाधिकरणत्वात्षष्ठीनिर्देशो विज्ञानेऽभ्यस्तप्रत्यययोः सम्बन्धमाह अभ्यस्तस्य यानुद इति एवं चेति यङ्
त्र्यन्तेपि द्विवचनात्पूर्वं सम्प्रसारणविधानादुभयप्रसङ्गे परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचने सति जो
हूयत इत्यादिरूपसिद्धिरित्यर्थः कथं तर्हि कहेतस्मृतिबाधितत्वाद्विरित्यत आह जोहूयतीति
अन्तरङ्गत्वेति अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये तत्र तस्य कथं पुनः सम्प्रसारणविधानादेवमनेन योगवि
भागस्य कर्तव्य इति भाष्यव्याख्याने॥ ॥ अथ कथं पुनरेकस्मिन्नेव प्रयोगे एकपदे पदद्वयप्रसं
गोपपद्यते आह शब्दान्तरत्वे म...भेदाभावेवेति अत्र द्वयोर्योगकारेण युक्त इत्यत आह कृत्स्ना वि
दिति न तु त्रयीत्येव सर्वलोपाप्रयोगस्य रकस श्रीद्वारितः ततस्तरकस्येव विधानेनेनुमात्र
मिति कथमेतदुपपद्यत इत्यत आह एकस्मिन् स्वरसर्वनाम्नेति सर्वस्वरसाधारणमूर्तेत्यर्थः
सोमस्येव बहुत्वादित्यपि द्विबहुत्वे भवन्ति न हि सोमस्येवेति तिय मन्त्रा श्रीयन्ते तथैः सोमादन्य

कै॰ वि॰ त्रैकत्वपीत्वियदि आतोऽन्तोहोन्नन्त पघ आतोऽमन्तनेस्यादेसपंदी दृश्यमागः पक्षः तर्हि शीघ्रं
१७ हुतन्त्रालिंगः पघपक्षस्ताव द्विंक्त ने तितस्यार्थः अनेन आता इति वहुत्वं अविवक्षितं अ
17 विवक्षितमित्युक्तं भवति नसं कथं पुनरिय नात्र त्रैणां संप्रसारणा अवस्थपूर्वत्वस्य प्रतिषेध
लाभ इत्यत आह संप्रसारणाश्रितमिति संप्रसारणोनिमित्तं यस्य तत्तथा उपवादित्ति निपि
तोतिमितिनोरमेदोपचारान्तसंप्रसारणां स्यह लादिशेषापवाद त्वेनकथ्य मिष्टसि द्धिरित्य
त्राह उन्सर्गसदेशाइति पूकारस्य हलादिशेषेणानिवृत्तौ आहलापाविधीयमानेसंप्रसारणं
तस्यैव भवतीत्यर्थः नन्वेकादेशो कृते संप्रसारणापरत्वाभावात्कथं निषेधस्यादित्यत्राह परम्
तीतिसमानानाग्रहणाडपो भुवेत्वाद्यो पोदेष उक्तः तमुपपादयितुं प्रक्रियामाह उपपूर्वी
दिति परोक्षे विहितस्य लिटो भत सामान्ये भूतास्य भावान्तेत्र इकारादेशविधानमनुपपन्नेस्या
तदहित द्विधा नान्यथानुपपन्नात्व ष्वपो लिडेव भी यते मर्थः वलादिलाभावादितिनि रम॰
मित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इतिसायातु वध्या नन्वपरस्याकितीत्येतावताक १८
धिकार्यस्य विधानमशक्यत्वात्संप्रसारणानि षेधस्यपूर्वस्त्रे णानित्यविदनाद्विकल्पामुपप

त्रैः कथं वक्ष्यमाणस्य ग्रहणस्य प्रत्याख्यानं सूपपद्यते तत्राशंक्याह अन्यतरस्यांकितीति सर्वेषामसिद्धिरिति
अन्यतरस्यांक्ङितीति वेङ् ङ्स्यनेन वचनेन वचुः ववनुवचु रित्यादिसिद्धिः लप्स्ये चेत्यनेन वर्णादि विधिरिति जि
द्विवचो यङ् त्यनेन इयङादि कुर्वीति सर्वमिष्टं सिद्धं॥ ॥इति नारायणीये श्रीमन्महाभाष्यप्रदीप
विवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥अदेङ्॥ ॥ननु धातोरित्यनुवृत्ताविशि
ष्टस्य संनिधानान्नेदं तत्पद एवात्र युक्त इति कथमयं विचार इत्याशंक्यानन्तरवृत्तिमाश्रित्येत्यभिमा
श्रयेणाह यद्वोपदेशे इति अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य धात्वादेः स्वरूपनिर्ज्ञानार्थाय बोधकारणमुपदेशः
उपदिश्यते येन स इहोपदेशः शास्त्रमुच्यते कथं तर्हि द्वितीयपक्षोऽभ्युपेत इत्यत्राह यद्वा लि
ति एजंतं यदुपदेशाद् इत्युक्तं कथनं एजंतं यदुपदिश्यमानमिति शास्त्रप्रयोजनेनं दंतप.हे
तौ कितेत्यादावतिव्याप्तिदोषोऽतो भवतीति भाष्योक्तं समर्थयितुमाह समुदायश्चेति कथंत
र्हि कथनं दर्शनं जंतं भवतु न देशाद् इतीत्यत्राह उपदेशोपीति अर्थवत्त्वेव सर्वत्र व्यपदेशिवद्भावद
सेतद्रूपापत्तियः शब्द इति इत्येकापद्यपदेशाद् इति एको वयमिति वहुव्रीहिविज्ञाना
देकस्येवेकारस्यान्यपदार्थत्वं वर्णितपदार्थत्वं चार्थस्य तागोयादानाम्पादुद्व्यावृत्तिकल्याम

कौ॰वि

१८

18

पदेशः प्रवर्त्तत इत्यर्थः एवं लौकिकोप्यभेदे भेदव्यवहार इति व्याप्तिमाह लोकेपीति असहायत्वाभा
वादिति यथा आभ्यामित्यादावृकारान्तस्यागमस्य विधीयमानं दीर्घत्वम् असहायस्यापि भवति नै
वमत्रासहायत्वादोकारस्येत्यर्थः तदन्तविध्यभाववादी स्वपक्षे परेलोपादितं दोषं परिहरत्यपरस्य
हेदूषणमायाद्यवद्यति इदन्तर्हि ग्लेग्लानीयमित्यादिनेति नभ्यमित्यत आमित्याह एङ इति आ
स्यायादीनां च विप्रतिषेधमुपपद्यति यदुक्तं सप्त इति प्रसङ्गप्रतिषेधपक्षे त्वनैमित्तिकत्वा
तरंगत्वात् सर्वमात्वप्रवर्त्तनात्तन्न दोष इति भावः तथा चेति वलादेरार्धधातुकस्येड्विधानात् कृत्याभ्यन्ता
त्लाशपत्वात् पदात्विति अस्मिन्नाख्याते दर्शनादर्शनोपलक्ष्यत्वादेन्तत्वस्य कार्यान्तरप्रवे
शप्रभावात् लोपस्य पत्वाभावः पदान्तरेत्वल्विधित्वमविहतमेवेत्याह एप इति आपादित्वकृते षष्ठा
लेसति नः सर्वमिष्टं सिध्यतीति चोदय नन्वायादिविति लोपश्चेति आतो लोप इटि चेत्यनेन
यथा स्व इति आङः प्रवीतरूपनेरानच्छोपसर्ग इति केसति पदिपूर्वमेकादेशः स्यात्तदा एम॰
लोपोनस्यात् उपदेशेऽभावादुभयाश्रयत्वादन्तादिवद्भावाभावात् तस्मात्सर्वलोप एव स्यात्स्या १८
निवद्भावादिति अचः परस्मिन्निति अनेन असिद्धवदत्रेति यथा शिलोलुकृ चिलोलुमेवाणि

दोभवति एवं प्रकृतेऽपि संप्रसारणादित्विति ञ्ञप्रसारणापूर्वत्वदीर्घत्वे पुनरुठकारस्यात्वे दोष एवं इति
भवत्येवेति कथमुक्तमित्यत आह प्रागेवेति परत्वादात्वे कृते संप्रसारणमिति वस्माणेन त्सायेन न प्र
सारणयमज्ञानतः अवलोकस्मान्नभवेदिति प्रश्नं इत्याह इतरथेति कथं पुनः लस्य कथमिदं नि
त्यत्वमित्यत आह पस्येति ननु सत्सणुपदेशाप्रहणो संप्रसारणादिषु कृतो वु स्यानिवन्द्भावादेर्न तत्वा
दात्वप्राप्तोमेवेत्यत आह अकृतेचेति ॐ तस्यनीति यदि घतीत्या दोषप्रसक्तेः स्यात्तर्हि लोपवि
धानमनवकाशं स्यात् तस्मात्तद्विधानान्यथानुपपत्त्या पूर्वमात्वं न भवतीति विज्ञायत इत्यर्थः न
नु वरुणीहि मयहापतत्व ह्या प्रवत्तो कथमुक्तदोषनिवृत्तिर्भवेदित्यत आह तत्रेतेति नञ
स्तनंधय इत्यत्र नासिकास्तनयोरिति धेटः खश् पिबतेरपि वा प्रियादादेः प्रत्ययस्य परत्वात्कथमात्व
प्राप्तिरित्यत आह विकरणोत्रेति पर्युदासप्रतिषेधपक्षयोरर्थमतत्त्वे विभज्य दर्शयति नत्रे
ति ननु समर्थत्वात् विधिरिति वचनात्कथमसमर्थसमासः स्यादित्यत आह सचेति अ
कर्तरीति पर्युदासे कर्तृदशस्य कारकस्य ग्रहणात्कारकग्रहणमनर्थकं स्यादिति त
त्कारणान्यथानुपपत्त्यान असमासोसीमर्थ्येपि भवतीति विज्ञायत इत्यर्थः कुतः पुनरेका

कै॰ वि॰ दृशाविषयएवात्मनामिष्यते नतु नज्ञायतीत्याह तावपि लकारस्य वाच्येति परत आत्वं
१९ प्राप्नोतीत्यत आह लावस्यापामेवेति नित्यत्वात्तरङ्गत्वात्पामिति तिवादयोप्यात्वे कृते चा
19 कृते च प्राप्नुवंतीति तिसः आत्वं तु ते पुरस्तादनित्यत्वाच्छपः प्राप्स्यान प्राप्नोतीत्यनित्यं अंत
रंगश्च लिवादयो लकारमात्राश्रयत्वात् आत्वं तु प्रकृतिमत्यपाश्रयत्वाद्बहिरंगं आत्वप्र स
गइति अत्रत्वाच्छितो न्यादितिकृत्वात्वं प्राप्नोति प्रसज्यमानमपि बे पौरत्वेकारेशस्य मतं प्रत्यत्व
भावात् द्विरूह सोनग्रहणाच्छितिनेति प्रतिषेध एव भवतीति इति न दोषः तस्य द्विर्वचने वी
तिद्विर्वचननिमित्ते ध्यात्वस्य विधानात्वहृतान्तरेऽल नैमित्तिकत्वात्वस्यस्या निवृत्वाभावान्न दे
षग्रहे लेकोरात्वापामिदृश्यतिं प्रक्रियामाह देशावृद्दत्यस्मादिति शवाश्रयेति प्रत्यय
लहरोनं नलमतां गस्येति प्रतिषेधो नगत्वान्तत्वस्य न भवतीति भावः प्रपतेरिति शापि
श्यातेश्रद्धेति व्यत्ययेनेत्यनुसंधानं तस्माभूरिति वृद्धलेख्द्दसीत्यनेनात्मपत्य धाव गतिश्रय
पादपि ते समर्थमाह दृषभ इति विश्नोतिषेत्यनेन मंत्रेणाज्ञानो दृशोऽग्निं स्तोति अयम राम
यः अमाग्निर्देहतासोतिषामहतास्वतेजसात्वभानि विशेषेण प्रकाशते अतो हे तोर्वि श्वा १९

नि सर्वलोकप्रकाशयति महित्वाम स्त्वेनाविष्कृत एतेनाविष्करोति प्रकाशयतीत्यर्थः क्विंव न्नादेवीः रा
हृसीः मायाः दुरेवाकुहा गमनाः पीडाकस्त्वा तत्र प्रसङ्गेस्तेस्माभिर्भवतितेतोहृ यभीभत्त्वा स्वेकं गेरहंसोवि
नाशयती हृतो कुरोति अं गेनिहिते कृत्वारहो सिताभ्यां विनाशयतीत्यर्थ विनिहृविनियाता
येत्यर्थ इति विप्रवातज्ञेने तस्मा विततल्प कीवित्तरापयन्तम पि सेवनेसे इति सेन प्रसमक पत्वकत्स्वेत्वा
मे षष्ठारसौवर्तीत्यत्तमपः लुडे प्रथमस्य पेनेतिव्या वहे लोडर्थ इति आल्विधानस्य स्थानकत्व गुपपा स्य
ति आत्वभा तिनहति कर्म लप्गा लोत्सनेरना लोहिर्दे कृनाम त्रिलिकेन वेन भ्यां पुनर रत्विधानं कवा
य ना र्थस्म स्त्रमाप्यपि भाविनी माकारांतेता मा ज्ञिस्माकारांतत्व हृता प्रसवोभवती तिज्ञापयती
ति श्लोकार्थः सर्वदित्यतेन्त केवलकएव किं सेहिस र्वप्याकारांतलोहृतो पुआगद हर व्याजेतास्पवती
ति ज्ञाप्यन इति साम्यान्येन हर्षपाति पूर्वविप्रति षेधाश्रये लोपे हृ वर्ववि नेपकापवापावादेशाश्ली
पोपधा ह्लो पाकिर्किनो नुत्वेभ्प इति भुलिवी स्पृ वृत्तस्य हिलका रस्य करवा पोगालिकप्रव्यते हिलका
रकोनिर्देश इति नेत्याह लिपिवपोय इति तस्य प्रषार रोसंप्रसारणं लिपि वपोप इति सं हिलतपा
पाठे लकारस्य श्लेषस्याभपत्तेः तेन लावस्था पामिति वाक्यभेदेन संबंध आपद्यते छ्रोतोत्य

सि॰कौ॰
२०
20

त्वात्संभवतीति लिपि तु लकारादावेति इति स्थानिवत्त्वाभावादिति द्विर्वचनेऽचीति निमित्तावनिमित्तत्वाभावात्
ननु गवादीनामुपदेशाभावाद्धातिप्रसंगो ऽभावन मधुकामिस्तत्राह उणादीनामिति तदंतत्वेविपद्वेव्याह
एजतीवेति प्रत्ययप्रकृत्योरनयोरर्थवत्त्वाद्विशेषता गोपादानाभ्यां निदकल्पन येऽन्तत्व्यपदेशोपपत्तेः उणा
दीनामव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्योदेशाभ्युपगतियदिकानामिति स्तुतं प्रात्वेनहि प्रतिपादनमुद्देशः प्रातिपदि
कानां चार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकमितिलक्षणेन स्वरूपसिद्धेर्न तु साक्षादुच्चारणमित्याह उणादयइति
कथं पुनरुणादीनां व्युत्पन्निमन्निपाव्युत्पत्तिपक्षे इत्यत आह एतच्चेति तत्र कश्चिद्ग्रहणेनैव कं सम्य
ह्रणोसिद्धेभेदेनोपादानादुणादीनां व्युत्पत्तिकार्यनियमोन भवतीत्यनुमीयत इत्यर्थः किमर्थं तर्हि ते
षां पंचपाद्यां व्युत्पत्तिरभिहितेत्यत आह उणादयो बहुलमिति सूत्रे लक्षणमा नइति येषां तु परार्थ्य
मुपादानं येषां तेनैव लक्षणेन स्वरूपासिद्धेः तेषामुपदेशोस्त्येव यथा पाकवादीनामित्यत इदनेन प्रतिपाद्य
ते अतएवेतरथेषां त्विति ॥ क्रीङ्जीनां ननु विभाषा लीयतेरित्यात्वस्यासिद्धत्वात्किंवचनेनेत्य
त्राह विभाषा लीयतेरिति संमानने त्विति लियः संमानने शालीनीकरणे च्चोति चकारेणोपल एप॰
भनइत्यनुकर्षणार्थत्वात्त्रयर्थे आत्मनेपदं विहितं तत्रैतार्था योपादानात्संमाननेऽपि विकल्पस्ये बभ २०

वर्तीति विज्ञायत इत्यर्थः अन्ये त्विति तथाच[illegible]कारे राजपादैस्तन्नोक्तं विभाषा लीयतेरिति विभाषा
आत्वं विधीयते तदस्मिन्विषये नित्यं अन्यत्र विकल्प इति सिद्धं तेः अतिप्रसंगपरिहारार्थं पारलौकिक
इत्युपनीया इति नार्थस्येति कर्तव्यमिति सूक्तं भाष्ये तत्र यथा न्यायेकथमित्ति तदुपपादनाय तदर्थमाह प
रलोके इति परलोकग्रहणं जन्मान्तरोपलक्षणार्थं इह वा मवत् स्वर्गादौ वा देहान्तरोपभोग्यफलार्थ
यदि सिध्यति यन्न तत्तदा तत्र भवतीत्यर्थः न देवदत्तादि न चेत् सिध्यतीति न तु सिध्यति निष्पन्नावेव वर्तते
नेदन्तानेरति तत्सर्वदा सोऽनर्थक इत्यत आह सांकाश्यसिद्धा इति नन्वतानार्थस्य स्वभावमाने प्रतिप्रसंगस्त
देवस्यैव राजकुले देवदत्तं साधयतीत्यादावपि प्रसंगात्तत्र यवतीति त्यजनार्थः इत्यत आह इहत्ववाप्यमा
नेति अयमत्रार्थः देवदत्तः सिध्यति ज्ञायमानः संयुक्ते तामिनरो ज्ञायमानमनेनकरोतीति कथमत्र प्रति
षेधो न भवतीत्याशंक्य मुख्ये विषये चरितार्थत्वाद्गौणे न प्रवर्तत इत्याशयेनाह तात्पर्यापारैति नन्वत्र
साधयतीत्यादौ यद्मात्रान्तपारलौकिकत्वं गम्यते ज्ञानमोक्षोदाप्यामीति वाक्यान्तरगम्यत्वात्तस्य
तिकथं प्रतिषेधप्राप्तिरित्याशंक्य तेनान्वेति एतदित्यस्यापि समानवित्तिपरिहार इति नेतदिति सूत्रार्थ
एवं व्याख्यात इति न त्वपूर्वो विधिरुक्तः एतदुपपादयति अन्तं साधयतीति साक्षादृष्टफलेवाक्यत्वे सा

कै॰ वि॰
२१
21

न्कोशः पूर्णस्य सोऽयं वधानेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः इष्टमेवेति तस्यातत्त्वात्मकात्वार्थत्वादिष्टार्थत्वाद् गतिर्न तु सा
क्षादित्यर्थः तपस्तापसंसेव्यतीत्याह हेतुनैवमित्याह हे योपादेनचेति हेयमुपादेयं च यत्र तत्परमा
र्थ सद्व्यक्तत्स्याशीलत्व दृष्टाय त्यस्य हीकरणं तदिह ज्ञानेऽथात्तत्त्वावबोधस्यैवादृष्टफलत्वात् यद्वा हे
योपादेययोर्यत्तत्त्वं परमार्थरूपत्वं तस्यावबोध इत्यर्थः तापसः स्थितिज्ञानवान्भवतीति तत्पः प्रयुक्ते
ज्ञानविशेषं तं करोतीत्यर्थः तपोऽपि चाध्यायनादिकं संतमनुष्ठीयमानेऽत्र तु ध्यानेऽज्ञीनाऽविशेषप
सुत्वाद्यति ॥ ॥ भीना उपदेश्यग्रहणस्य फलं दर्शयति आद्ये इति यथायं पर्यन्तं कार्यः तदाह भाष्यक
ताकथमुक्तं मुपदेश्यैव अस्यावइति तत्राह भाष्यकारस्त्विति यथावान्तिकार्यस्य लोभवत्प्राप्ताद् दृष्टान्त
देशाविष्टत्याति नेडवार्तिकपाठमन्यथा करोतीत्यर्थः वेतेर्ध्यमात्रेऽपदेशात्तदहितेनत्वाकारान्ती
ध्वावेवकौ विहितावितिकथं बहुवचनमित्यत्राह कौ च अत्र इति नन्वेवं सतिकोऽत्वित्तित्तिर्द्दिशोनुपप
न्नः तपरकरणं हाकारान्तस्येत्वाभावाद्वितीयन्ना आह प्राकं ध्यादित्वादिति तेनाप्यमकारान्तए
वेत्येत्वसिद्धिः केषु जभावमुपपादयति कुत्विवेति आत इति वचनाभावं कृष्णमाका
रान्तांश्च तपजो विद्वानमित्यत्राह सामर्थ्यादिति विरोधमुपपादयति यहीति कः

राम॰
२१

विहितः आदिष्टादच इति आदेशोऽन्तकालेपकारस्य निमित्तत्वात् अत एवेति आदि
ष्टादचः पूर्वत्वादेव न च यास्तरूपीतिपरत्वादेशोऽत्र भवति संयोगपूर्वत्वात् उवर्णान्तता
द्धिकद्वेकद्भूद्व्यादि प्रयोगोऽसाधुरेवेति चेत न तसाहे यद्वाल्विति यलोपप्रवृत्तिः ल्वोपयोः
रुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधायोगमाशंक्य परिहरति नन्वकृत इति कथं पुनर्वर्णलोपे आपालि
कार्यालिप्रसक्तेर्वलहं लोन भवेतीत्यत्राह यथा वलोऽडिति अस्मिन्नहिते रेऽनाप्त्वा सा
स्तरूपो बलेवकनमिति दर्शी पितृमाहुत्तेनुपस्येति यलोपश्चिवति वलीतिवेत्तो मात्रस्य नि
मित्तत्वेनोपादानात् ननु परत्वान्नित्यत्वाद्वा पूर्वं विलोपे कृते कथं तत्त्वामित्यत आ
ह प्रत्ययलक्षणेन चेति ननु जीरदानुमित्युदाहरणमत्रासंगतमिति चेत् यदि न
ति हल्यप्राप्ति विधानत्वादिति यथा सूत्रान्तरं भेदयहेऽन्तरस्तवाहान्तोमावनमिति
वर्णलोपाः एवं जीरदानुमित्यत्रापीति प्रदर्शनाय यास्योपदेहे यद्वसमयः वलोपाव
काश इति वचनसामर्थ्यात् सत्येमारणामित्यत्रोवं बाधित्वा वलोप एव भविष्यतीति चे

कौ वि
२२
22

घात्वपपन्नि इति पक्षस्तत्र पतिहं तेनेत्तं प्रति वलोपस्यावकाशप्रदर्शनायेस्तु दातन्तमित्यर्थः
ननु लोपस्यान्तरंगत्वेनान्तरंगलोपस्य प्राप्तत्वात्कथं दोष निहन्तिस्यादित्यत आह नतस्येति
अन्तारंभो वेति वा शब्दो न पक्षान्तरव्याहन्तो किं तर्हि विकल्पसूचिरेव त्वारंभपक्षो व्याख्येमा
नमित्यत्र दोषाभावं स्तव्यपतीत्यर्थः किं समाधानमित्याह छंदस्सत्वादिति अन्तारंभइत्य
तेननस्तत्र स्यप्रत्याख्यानं क्रियते कस्य तर्हि अन्ततत्वान्न वलोपस्यैव त्वाह वलोपस्येति अ
नए व वलोपस्य तु ॥ गवेरपास्तत्र इति अत्राप न स्येति किमर्थं ... एव प्रका
रांतरेणलि क्रियत इत्यर्थः उ ... वाक्यभेदेन भाष्यपोजप ... भवतीति अप्येवेति अ
स्मिन्सूत्रे सत्रेति ... दर्शितंवतीति तत्पचप स्तु त्रेद द्विजपत्वविनि
हत्यर्थं पात्रतिविषयवेच नमुक्त स्यात्पतेतत्क्रियते तत्र तन्त्र बाधित वर्णकार्य दर्शय
ति अप्रकस्येति अतो नासिकपरत्वादित्यत्र विवहितमर्थं दर्शयति परशब्दो विशि
ष्टेति उपहितना वचनवचनइत्यर्थः अनए वेति अतो नासिकत्वादेव ममाशपम

एम
२२

यत्र विषयशब्दार्थ इत्यत्राह सप्तविषय इति एविषय इति भाष्ये स्वो विषय इति षष्ठीस
मासेन तत्फलितमर्थमाह यस्मिन् प्रसय इति यस्मिन् रूपे यः प्रत्यवितस्मिन्नुद्दिश्य स्वा
त्वमिति प्रत्ययो सप्तमी: पूर्वमात्वे सत्ती प्रत्यय सिद्धिरित्यर्थः अन्ये त्विति अस्मिन् सद्दे
श्यानि नोऽधिकरणत्वविवक्षये विषय इति सप्तमी इवर्णो त्यो वा विषय: तास्मिन्
प्रत्येभावात् अनन्तत्रभावोऽह विषयार्थः केचित्त्विति आस्मिन् सप्तोह्विषया इति कर्म
धारयइत्याह एविभाविसेनेति तस्यैवेति वोपदर्थः प्रकृतं तत्स्यात दर्थस्यैवोत्तस्या
नुहत्ति पुनैतोसर्थः उत्तरस्यभाष्यस्य शंकोत्तरत्वे नविति योगं वक्तु माह तत्रेन्तद्विति
ननुलौकवेदयोः प्रकृतस्यैवार्थस्योत्तरत्रान्वयोऽदृष्टः तत्वस्यार्थस्य प्राद्दृष्यात्स्या
र्थत्वमित्याशंक्याऽन्तःशाह्यन्ने विशेषमाह स्वरितत्वेनेति तत्सहश्रोति नजुसहएवशाब्द
न्तरत्रात्मिमीयत्ते अर्थभेदेनशाद्वये दान्तस्यत स्यत्वविशेषक इत्येतद्व्याचष्टे तद्वाक्यार्था
नुगुणमिति ननु सहएवार्थ शाब्द इति प्रत्यभिज्ञानात्प्राह्यान्तरत्वमित्याह सत्तहस्पा

वि० २२

२२ A

त्विति यथा ज्वालादेः प्रत्यभिज्ञानम् अतस्तथात्वापीत्यर्थः कथं पुनरुपदेश एव इत्यनयोस्त्वपः इत्यत
आह तत्रोपदेशाख्याहृतेनेति विषयसप्तमीवेयमिति एवं उपदेशो अस्येति विषय इति इव तद्वीति अस्मि
न्नपि पदे उपदेश्यते अस्मिन्निति जितिस्यान्तिनोः अधिकरणत्वाविवक्षायाः अधिकरणे घञ् एवं संबन्धिन्युप
देशाद्वर्ती विषये आत्वमितिस्यान्तिनो विषयत्वेन निर्देशः एवं प्रतिपादनमिति तत्राख्यातरामन्त्रोपदेशः
इहतद्विषयविशेषणमिति एवं प्रतिपादने विषये वा उद्देश्यत्वे सति शरगे वप्रत्ययोत्पत्तेः तत्वमि
तीष्टप्रत्ययसिद्धिरित्यर्थः यथा घञ एव अक्षेति अत एव भाष्ये तिमयो वर्तते निमयइत्याद्युदाहृतं
॥ ॥ विभाषा लीयतेरिति ली इ श्लेषणे लीङ् श्लेषणे वा दैवादिको लीङ् श्लेषणे राइति त्रयाणां तत्र द्विती
यस्याग्रहणं न स्यादित्यर्थः लिङ् इत्येव च क्र्यादिस्तु अनयोः संग्रहाय यकानिर्देशः आश्रीयते इत्य
र्थः ननु भावकर्मणोर्यद्विधानादत्र चात्मभावात्कथं तन्निर्देश उपपद्यते इत्यत आह यकेति यथा
शता स्यइति इषि भवति दीक्षत्यादेः ॥ ॥ वि मो ॥ ॥ भयवशाद्धि भावसाधनतया अस्या वसमासइत्या
[illegible] स्मस्य वोद्यमित्याह इहेति अपादानेति लिङ्गमपइत्यस्मात्कर्तरि चकारकइत्यनुवर्त राम २२
नादपादानेऽत्र एवमाश्रयणे निप्रसंगदोषाभावात्तदर्थत्वाहतेनेत्यदेति साक्षादिति स्विनेव

ममपस्योसाहनातनेनकारणोतदेस्यान्मुंडोभावश्च तस्मादोर्हिमुंदत्वादि प्रमेयमपहेतः उक्तौर्द
किं प्रमाणामिल्यत्राह एतच्चेति वषाद्यभावसाधनेति तच्चाचष्टे निहतोत्याख्यातं ततो पभ्यर्थ
सपस्य साक्षाद्भवतीति एतद्विभाषाकारस्याभिमतमेव भाष्यस्यानपरत्वादित्याहत
थापीति पंचमीसमास इति पंचमीभयेनेत्यनेन ।। स्तोकि आकिमीति पदे पुर्दास इति
स्तजिद्वयोरिति धातोर्ग्रहणात प्रत्ययः संज्ञायां पिनोलाविशेषणं इति तदादि विधौ सति
गत्वादावकि ति प्रत्यये परतः सर्वोभवति गत्वाभवतीति कृत्वा दोषप्रत्यय इत्यर्थः ।। ।। श्रीर्षे
न ननुस्यान्निति निर्देशाभावादादेशत्वातोर्देवं नास्तीति किमर्थं तत्परिहारायप्रकृत्यत
रत्वमाश्रीयते इत्याशंक्य परिहरति पथ पाम्यादि नास्थानिनोऽत्यन्तमिति आदेशेन
स्थानिनो नित्यत्वात् निर्दोषइति अस्मिन्पक्षे दोषाशंकैव नास्तीत्यर्थः ।। ।। पे
च केशविषयत्वादिति केशेष्वेव शिरस्शब्दस्य प्रयोगाः नान्यत्रेत्यर्थः सामान्यवाची
ति स्त्रैण शीर्षन्नादेशो स्वदन्दावपि प्रयोगात श्रीकेशशब्दः प्रयुज्यतवक्ति अत
एव भाष्ये शीर्षण्याः केशाः इत्यत्र केशशब्दः प्रयुक्तः शिरस्शब्दस्तेनत्वं न अतो भाष्यका

कै॰वि॰ रस्यापि संधिपर्यालोचयं तत एवमाहु रित्यर्थः नन्वविमर्शी भाव इति संस्त्रपाठे दृश्यत एवेति किं वार्
२२ केनेत्यत आह वार्त्तिक इष्टेति नेष्टहलिग्रिरत्यादेरनेकार्थान्त लोके प्रयोगा पास्येइजभवेदि
23 त्यत्राह वाक्यादिष्विति पर्वतादासिद्धावार्त्तिकात इमिति दर्शयति आतर्छितेप्यजादावि
अवीत्यत्र॰ संवंध्यते समे प्याधिते मे द्विवृष्टिरेवात एव तघहास्य छिरसाछिद्धितसीन्यादाव
प्यादेषास्यादित्याख्याव: सन्निदर्शीन इत्यनेनेतु दर्शी नपूतिप्राप्रवर्त्यप्रयोजनो नदृश्यते प
दिके छिद्रपेतेत्रायं नि र्वाह इति। तथाच कौशीतकिनारकस्य प्राप्तलोप्रयते नवक्ता
इमेस्मिं छिरसि प्राप्ताइति पचितघ्नतइति समासे हालिंग्रीष्यइसादावि छिरे सिद्ध
दर्शयति प्रकारादि रिति॥ ॥पदतो ननु शास्त्रमतिष्ठपादादीनां नित्यं पुरद्याद्येपा
विधानेयाश्यमेवनु छिंयपत्र निवोनि इतानीत्या इपन्त्रयोगाः कुपष्ठपयघते इत्यतेना
हसर्वविधपइति छन्दसीत्यनेन प्रीभिरुद्दसीत्यवनअनेइइ लिंदर्शयतितेनपश्याघ्र्ति एम॰
तस्येसेवृमादिप्रयोगो माषापामसाधुरितिलसते शारीरावपवाघदिति भवाचेशारीर
वेयचाप्तति पतहितार्च्येशरीरवपवाघदिति हप्यस्येतितसमासइति हरदत्तेनसप्तमी २२

सानन्तश्च्यो यमित्याह इत्यरह्यति ननु पंचम्यर्थे बहुव्रीहौ ऽद्दम्यो विनहुद् म्ह स्त्राजाष्ट ष्मः क्वि
ञिति यु लादितवो द्र्विजाग्न आरष्यनु नासिकपरत्वाद्लोपः प्राप्नोतीति किं न चोदितमित्यत्रा
ह विनोनकारस्येति यत नस्य जित्या हा बेवेति पवकारे णामूलो हा हरणामे वन सिध्यदितिद
र्शयति पंचमीसमासानाश्रयणेोहेतुरप्रमितु वि ष ये प्रवृत्यर्थे हे चायहाने इति दर्शय
ति एव हीति प्रियादिभिरस्येति बहुव्रीहिरयं नत्त त्पुरुषः अतो नपुंसकत्वमित्यर्थः
ननु क्विवादीनाम पि लोके प्रयोगाभावाद्दृष्ट्वत्वा यो गान नत्रापि लोपो त स्यादित्यत्रा
ह क्विवाद पश्यति अननुनासिकवकारस्येति क्विवादिषु वकारो ऽननुनासिकः प्रतिज्ञाय
त इति तत्रैव लोप सिद्धि सित्यप्नलास्यति नवनव्यमित्याशयः ॥ ॥ हल्ड्या चो दीप ह
ल्लिंतं दर्शय ति ड्याप्योर्दीर्घा दिति हलन्तात्सेर्लिस्यापो लोपः संयोगान्तलोपेन सिद्धत्वात्र
वर्त्यमित्यर्थः ड्यादिर्दीर्घ त्वश्रवणा रतं तरेण पदान्तलो पं तत्रतलोपासिद्धत्वाव हो बो तरपसं
गान्तत्व नाश्रयेणोद भुक्तामित्याह पदाविति ननु यात्रेति पचन्ततस इति त्स्थित

वि० यदि सकारस्य संयोगान्तलोपः क्रियते तदा तस्यासिद्धत्वान्नकारस्य पुनः संयोगान्तलोपा
२२ प्रसंगात् रहतौ तौ पादानं श्रवणमिति चोद्यं परिहारस्तु स्पष्टः आद्यस्यासिद्धवेति सत्र
23A कारपठितेन्यासइत्यर्थः प्रवृत्तिस्तत्राह किं नितकारसंबुध्योरानंतर्ये प्रति बंधो विधी
यमानस्तु स्वजातीये नकारविभक्त्योरानंतर्यस्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन ज्ञापयति
पचन्निस्यादौ तु तकारेणाव्यवहितत्वात् ज्ञापकाप्रवर्त्तनान्नलोपाभाव इत्यर्थः ननु सं
योगान्तलोपे पूर्वत्रिकार्ये कर्तव्ये परस्य संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात् कथं तत्राह तिर
स्यत्राह परोपि हीति तथा च तत्र वार्तिकं अपवादो वचनप्रामाण्यादिति संयोगादिलो
पेसति कथं दत्वाभाव इत्यत्राह संयोगादिलोपेचेति संयोगादिलोपे चेति संयोगादि
लोप इति यदि संयोगान्तलोपः स्यात्काष्ठतगिति स्यात् स्पर्शीचाध्वनेति उभयत्रस्था
शः स्पर्शः स्पृश्लेषो वा यस्यास्सा स्पृग्: यथा काचिदुक्तः पूर्वको घाम परको मांच स्पृश राम
तितथा यं दोशः सोपूर्वस्याय इत्येपदत्वे चनमिवर्तते इत्यर्थः द्वितकारकेइति नकार २२

समासस्य लुक्कृतत्वात्मातरभावात् पतत् एतद्दिति इतरयोरसंभवाद्विशेषणलोपोगात् तपतत्पयोः
स्वरभेदमशक्यपरिहार इति ननु पत्नीति प्रत्याख्यानस्य सूपपन्नत्वस्वर इति व्यादर्शावतिपत्नीप
येवेति ॥ ।धात्वा पर्वोत्तरवादिनोरत्राप्यं दर्शपतउपदेशाग्रहणेति उदेशस्त्रवधातिप
दिकानामौपदेशाद् इक्को माकृत्स्नत्वापिवस्तुतिषोड ष्टिसादेर्युत्पन्नि दर्शपत्तिवंहत्ता इति
पद्धिक्षिने सादौ षकारस्य सकारस्यात्षकारोपदेशोनर्थकस्यात् सकारमेव प्रक्रियालाघ
वाय्युपदिशेतद्इति तत्सामर्थ्यात् सत्वमनुविष्यतीत्यत्राह षकारोपदेशास्त्विति ननुषोड
तमात्मन इष्टती ति कथं दोषोनम्रवेन्नत्राह लेहयोनेति ननु द्वितीयस्य वर्णस्य षकारत्वेपि
ष्टुत्वघुत्वस्य द्विर्वचनविधानात् तेष्ठीप्रत इति कथं सिद्धमादित्यत्राह तत्रपदेति षुत्वनिद
तासिति निमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् ननु पाठत एव षोपदेशानाम्
तुष्यकोत्यात्किंप्रयत्नेनेत्यत्राह पावृग्रंश्चेति अयपाठस्याप्युपलभ्यादिसर्थः अजुदैलप
दाइतिमाष्यस्यापर्यर्थः अंजुदैत्सोसकारादुप एवचपयोर्येषांतेसकारादपःसर्व्वेलोप
देशाइति तत्र वकारस्यदंत्यत्वास्विदादीनां भेदेनोपादानमनर्थकमित्यत्राह दंत्यग्र

वै॰ वि॰
२४ हलोमेति इत्यत्र हलो न केवलं हलत्वस्यानानोग्रहणात्तस्य चिस्त्वपीति सजं विसर्गेणालु
२५ सन्धुगतौ स्वैध्यैप्राहसघातयोः सेकृगत्यर्थे स्वगतौ एतान्प्रजेदृत्वेलर्थः॥ ॥ लो
यो र्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ननु चैसाद्विना ननु केरवादीनां धातोरप्यात्कपूर्ववता
द्विहितः काचात्तेभ्यः स्यात् तदुक्तमत्राह द्विविधा हीति एतद्युक्तं त्रैयोक्तं ननु तदुक्तं द्विविधु रूप
वात् तदा द्विविधिरिति विरोधलोनसम्भवति अत्र तु विशेष्यस्य कोऽप्य चिदपि सन्निवो
नाभावाद्वलो विशेष्यतात्वायोगात् तदादिविधिर्न सम्भवतीति नु चात्र वलादिपदूपाम
इति कप्यमुक्त मिमिचोयमत्र यपरिहरति यपपीति सम्भवमात्रेयोति उदाहरणो धुव
लादिप्रत्ययस्याप्रायेणासम्भवात् उक्तेन तु सूत्रेण तदादिविधिसम्भावादिर्दोषः एत
देवस्फोरयति सम्भवतीहीति ननु कड्डितादावतो लोपस्याप्यवः प्रसक्ते स्निति स्या
निवृत्त्यावाच कारस्य द्विपपरत्वाभ्युपगमोमित्यत्राह अतो लोपस्य चेति यलोपविधि राम॰
प्रतीति न पदान्ते स्पनेन न स्वस्य हीति अत्र वा लोपस्य स्था निवत्त्वादेकाचत्वस्य धातुत्वा २४
कंडूयतेरेकदेशस्य वनधातुरिति नैव इति प्रसंगः पतानादेपान्नहीति सहि यातोर्न

स्यापि प्रश्लेषनिर्देशाद्धाद्युत्तरस्य लोपविधानान्नदोषइत्यर्थः अत्र प्रभृतोऽशादेः त्वहृणोत्व भा
वानुसारेणाद्दृष्टव्यमिति भाष्यार्थदर्शयति लोकइति अत्र प्रष्टाविलहृणोलेहृणामिति अत्र प्रष्टमि
हृपात्वभावइत्यर्थः ते न प्रष्टकृते किंसिद्धं भवतीत्यत आह तन्नेति तत्रसिद्धइतिपरकार्यत्वेकर्तव्ये पूर्वः सं
योगादिलोपः सिद्धइत्यर्थः अत्र प्रष्टा इकारस्य यणोऽतत्वाभावादुहृत्वं न स्यात् अत्र यणप्रद्युमिति
हरिवोमेदिनमितिमन्त्रेहरयोऽस्यसन्तीति मतुपि तद्धितान्तो हल्ङ्याब्भ्यो दिलोपे संयोगान्तलोपे च न
कारस्य मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि इति रुत्वे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादुत्वेनस्यादितितस्यासिद्धत्वे
यत्वाविनक्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ एङ्ह्रस्वादित्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यप्राप्तिमुपपादयति कतरत्स इति लोके
न इति नन्वकारलोपेकृते तस्य स्यादिति कदाचाघ्रमलः परत्वाभावात् एचेडपि चेति एङो ह्रस्वादि
त्यत आह अकारलोपस्येति ननु मकारलोपेकृते मकारमात्रस्यविभक्तित्वाभावात्कथं प्रथमया
इति दीर्घत्वस्यादित्यत आह एकदेशविकृतस्येति पूर्वं हल्ङ्याब्भ्यो इत्यत्र प्रतिमासिरत्यकुण्डे त्यादि रूप
सिद्धोक्त्विना यातिदनाम्नेलोपइति तपवचनमिति तत्र तिमातिनतिरापकरणं याहस त्वा मेवेति अप
यवर्गाभावादितिहेतोरसिद्धिं परिहरन्त्याच्छव्हत्वादिति हृत्वोऽत्तरस्येत्यत्र हृत्वोन्तादुत्तरस्येति वि

वि॰
२४
24A

यद्धितेनतत्रापिपूर्वत्वेकृते ह्रस्वांतात्प्रातिपदिकाद्धलःपरत्वाभावात्कथंलोपस्यादित्य
त्राह पूर्वस्मितीति ननुविशेषणस्यानुपादानाद्धेङ्ह्रस्वयोर्विशेषणत्वायोगात्कथमत्र
तदंतविधिरित्यत्राह संबुध्याक्षिप्तेहीति तस्याश्चप्रातिपदिकात्वाव्यवधानेन एङंतात्प्राति
पदिकाद्ध्रस्वांतात्परो हल्लुप्यते सचेत्संबुद्धेर्भवतीति ननुपूर्वकस्यचित्परिहारस्यानु
कत्वादुक्तंवेतिविकल्पवचनमनुपपन्नमित्यतआह वक्ष्यमाणेति कथमत्रानुनासिको
पधत्वेकथंवार्त्तेतेनेष्टसिद्धिरित्यत्राह अनादेशत्वेनास्येति सचेतिइकारःसंबंधेव
नसंबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यर्थः अपदेशिवद्भावादिति कार्यमितिकेनव्यपदेशानावयवावय
विभावउपपद्यतेयथाराहोः शिरइति अन्यथाहेइत्यादौनस्यादित्यर्थः लुप्तेसति
कथं रूपसिद्धिरित्यत्राह लुप्तेकिंकृतेइति इकारांतत्वाद्गुणस्याप्रसंगोपवादस्याभावादुक्तेस
गीलुगभविष्यतीत्यर्थः अकारादिति आद्इउएवाकारोह्रस्वःततःपरोइकारोनभवति राम॰
संबुद्धेश्चसंबंधीतिलोपप्रसंगः ननुहेकतरदित्यादौह्रस्वमात्रात्संबुद्धेर्हल्लोपविधा २४

केनासंभवतीति विहितविशेषणलोपमिति पूर्वकमिति तस्याहपूर्वतिपादितत्वादिति नन्वेव
मपि यस्मात्प्रत्ययात्तस्य विहितेति नोपपद्यते इत्यत आह तत्र प्रवृत्ति सामर्थ्यात्सिद्धे
मात्राभेदेन तेन ठश्रवणान्नु पूर्वइत्यर्थः ननु लोपेनैव संकुचद्रवसत्त्वे नासिद्धत्वात्किं विप्रतिषेधेनेत्यत्रा
हलुकि सतिइति लोपे लोने तिन तन्नत्वान्नहे त्रपुरस्तादपवादान्तनान्यत्रे चरितार्थस्य परत्वा
न्नाद्धिकल्प्यासिद्धिरिति भावः ननु लन्ते लोवसिद्धत्वाद्धि प्रतिषेधो नवक्तव्य इत्यतआ
ह नेत्यादि व्याख्यानव्य इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरिक्त्वपर्दिकोनाच्यन्त इति प्रतिपादयितुमा
ह कस्मादिति लोपे सतीति अनडुहस्यइति स्थितेहल्ड्यादिलोपे नलुप्ताप्रेतितत्वा
न्नरंगमपि लोपं बाधित्वा लुगेव भवितव्यमेवं प्रकृते पीत्यर्थः ॥ ॥२३८॥ अप्रवृत्तेरेवेति
नपुंसकत्वाभावात् नुमो प्रवृत्तिरेव निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केन चिन्नप्राप्तस्य बाध इत्यर्थः
नेतस्यास्यासिद्धिं दर्शयन्ति न इति तच्छब्दात्र पुंसकलिंगाज्जसः शोऽस्य स्याघत्वपूरह
पत्वपोऽष्टयणः प्राप्नोति पूर्वस्माद्वान्तो मो प्राप्ता का इत्याह तिग एस्यादित्यर्थः पूर्व
सवर्णदीर्घ इति अपमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेनाऽत्रापेक्षितेहइतितत्पुनान्तेस्यत्र प्रक्रे

वि॰
२५
25

रणान्तसामर्थ्यस्यक्लीपृक्लात्॥ ॥कृत्वस्य ननु सत्त्वहन्ताकृतिपूर्वान्तेपरिछेतेपदार्थातर
उपादानात्कस्यमत्रविचारः किंपदार्थत्वसामान्यकविचारणमेजनेतावदाहपूर्वान्तकरणाहृती
पदार्थमक्रमयेसे हेतुदर्शनात्स्वजितत्वपरिहारस्यस्वच्छलात्किंस्वरूपकुपरिलास्तूत्र
कारणत्वतप्तिपछितमिमितिपातिपादनमितिस्वलक्षिता पाः पूलाभिलपक्षे ननु पूर्वान्ते
स्वपीरहारस्य ग्रामादिपुत्रा विवक्षितहेतुशाकत्वात्तुनः प्रश्नप्रतिवचने किमर्थं इत्याशं
काविशेषप्रतिपादनायेत्याह अत्रेदंगं तदंगमिति एकपदार्थ्यपत्वा कुत्वलक्षणकृ
पदार्थपत्वादृष्टिहेतुरितितस्यासिद्धत्वात्तु क्रमविपत्तीसर्वपूर्वत्रतुजातिपदं
नतायेहृत्यादिः संगइति स्वार्द्धधात्कमनस्कत्वाद्बालादित्वाद्धु संहिताणां सूत्रप
येजने निमितिप्रसाव्यो नस्थवचम ये दिनि न दत्तुपरः संनिकर्षः संहतेति
सत्त्वस्यार्थतावद्ध्वर्वैस्मात्नाहयदेपः सन्निकर्षइतिपपठन्नूलः संनिकर्षः प्र
त्यासान्नेर्वर्णानामितिप्रकरणासिध्याति परत्वमुपपादयति वर्णानश्वत्वेनका टमं॰
लेनाव्यवधानमिति यत्रपूर्ववर्णाद्यारण तत्तरमेववर्णतिष्ठ छुत्पत्तेनत्वपरः २५

संन्निकर्ष इत्यर्थः वार्णिकानां कोलाहलं व्याख्यातृभ्यादन्यैकृदादावविरामो वेति नात्र इति सूप
त्वविशेषणमिति तावत्संविरामेऽप्यनुवृत्तेस्तद्रूपावसानितरेष्वारस्तेष्वप्यनुवर्तमाना घोषा इत्यर्थः
नैकारस्य विरामः संहितायां न फलितमर्थमाह नैनेति साचेति उभयरूपा संहिते त्यर्थः ततश्चा
प्यचि दग्नेति संहितापाठे विवक्षणस्य संहितायां वधिवक्षणस्य भूतायामपि इत्यर्थः तेन चैरंत
यैल्लेगच्चो स्वारलोपरामभवति न हि वर्णानां व्यवधाने कालव्यवधाने वा न च वीति स
मस्मैव नत्त्विह ग्रहणस्यैवानन्तर्याद्यभावाच्च व्यवधानेन भविष्यतीत्याह तत्रेह अग्रहणामि
ति उक्तेऽपि अनुपिशुककवचनं प्रमाणत्वेन दर्शयति इत्साकुरिति तस्येहननं त्वित्यग्रवांतरभे
दानामित्यर्थः । उपकारभेदाच्चौपश्लेषिकादीनां बहवो भेदाः तथाहि गंगायां गावइ
ति गंगाशब्दात् सामीप्यादेशः शार्कटिकैरियौपश्लेषिकमधिकरणं प्रह्वोरम्भावे स्वबुधि
सान्नवभावत्वेऽधवौद्धमधिकरणत्वमित्यादि दृष्टं उक्तं च उपश्लेषस्य चाभेद
त्तिलाकाशघटादिषु उपकारात्स्मभिद्यते सकीर्णस्य समवायित्वामित्यादिदृष्टिसत्कृतिः
तिलेषु तैलमिति समवायिनामसामीप्यादशः सकलावयवव्याप्तालोकप्रसिद्धा

वि॰ २६ संबंधाव्यापकमित्युच्यते कुंडे तिष्ठतीति अत्र संयोगिनाः कुण्डस्य सकलावयवव्या
प्यादेव इत्यौपश्लेषिकमनतीपृथिव्यामपिह कतिपयावयवव्याप्त्यात्सावशेषादौपश्ले
26 षिकमिति तसामान्येनव्यपदिश्यते देशाकुन इत्ति अत्राकाशस्य नास्ति कावयवा
भावत्कालिनमप्रदेशातपासंबंधाद्वैषयिकमधिकरणमित्युच्यते अनत्वत्रभावो
त्वेत्रविषयार्थः गुरौव सतीति अत्राद्वित्वस्य गुर्वधीनापांडितौ वैशयिमाधिक
रणंत्युक्तः एवं जले मत्स्य इत्यादौ द्रष्टव्यं नन्वौपश्लेषिकत्वस्याप्यधिकरणस्येह
संभवात्कथं विशाप्रयणाम्बन्न्यदग्नाऽउपश्लेषादित्यपुक्तमिति तं कतैन त्विति य
दोपश्लेषस्यासंभवतादाविषयसमन्यायौपते आर्द्धयाऽऽकरत्वादेसामान्यस्य
शाद्वाप्येत्वे तेन शाड्डाभार स्यौपश्लेषायोगात्संभवेऽऽसंघ वा औपत इति भाष्य
कारस्य आशयं इशीपतिपत्तासामान्यमिति एवमत्पशापिसंहितात्विकर राम॰
णस्यप्रयोजनाभावो द्रष्टव्यः तयोर्धावत्विसंहितानामिति तत्रश्वकापीना २६

गात्संज्ञा विनकानव्येत्याह संहितायामिति विकार इति॥ ग्रस्याग्रडो: तेने प्रदर्श्यमापीति आ
ङीषडृत्व इति वाक्यकारेणापवितत्वात तस्या तुपवर्क ग्रहणेन व्यावर्त्यं विषयं दर्शयति वृत्त्या
मात्रायोरिति आछायां आछाये ति सकारो अत्राकार आइति स्यति सचयति स्यतोर्याविन
ईश्यपते छायेयेति प्रमेत्या दोप्रपर्वा भाजन्यान्न्वोपत्वादिलड: अत्रेधाहर्ये प्रणिडतनवंत
त्क नकृतसर्वत्रात्यये नोद्गृति विकल्पमेवभवति॥ ॥ईकोहृस्वो॥ अक्षिविषप्रतिषेधः
क्तिःल्यवलत्वाच्छ्रूयानरमाम्नोति असतीश्च हलोक्कारस्याप्यापच्छ्ला प्रि: क्तितेय लपप्रा
प्तेति कल्लाभावान्न मूलो मेजाश्रे नासिद्धमिति हेतुर्निर्दिष्ट: यत्ना मत्र प्रदीप तिप्रतिज्ञे
ति व्याचष्टे पूर्वत्रा सिद्धमिति सामर्थ्यात्सिद्धं विशेषण मिति विप्रतिषिद्धं न सिति अ
पदान्त इति विशेषणमाह संदर्शयति पदान्तस्येति अत्र विरोधिगं योपिनात्तीति सर्व
स्मादुदाहरणादस्य विशेषण इति भाव: नेदनदा हयरास्मादेवेति न उपरस्याद्विघीदि
ति पचमपचीति सम्यक् स्मान्नस्मा दिल्लिनर खोनाय प्रकल्पा यदिति दीर्घ स्यात्कग्रस्या

दित्यत्राह एवं त्रेति ननु पक्षांतादेस्य [illegible] न्यायेनस्या ह्रस्वस्य विकल्पेन तु ग्विधानेष
चेक्तेतिस्मिन् ग्विधिरनुक्ता शास्त्रादित्याह हूं चेत्यस्य त्विति पद्येवमिति सर्वधातु
नाचाग्नी यमानगा चाछेत्यत्र ह्रस्वस्यत्वनन्तपश्यात इति प्रश्नः परिहारस्त्वस्यष्ठः
एवं यत्र निगमपनि तदेव मितिका नोपदार्थ इतिं जानीत पदार्थेतिस्य सर्वस्य क्ति
षु पारस्य मायत्वात तक्ष वित्यहत्व शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् नकौ ढु न्त्वस्या येनाप वा
द्य विशेषे प्रवृत्तिः अतिहत्यतह तिपक्षांतरा स्यूयेतो इवो धमित्यर्थः संविध्यासे दित्युक्त्वा
दीत्यादि शब्देन तात्पर्यपर्वालोचनादिकं हरेत्यतेश्च सिद्धेषि अन्यथा उत्सर्गापवा
दव्यवहार उच्छिद्येतेति भावः तदेवपक्षसंख्यहर निहत्य धर्मापिग्रहणमन प
क्षमितिपारिभाष्या दनतेरणापिग्रहणमितः एवं पणायि इति सिद्धितं ननु त्रेग्रहणे
नात्र प्रियत्समासयोः शाकलप्रतिषेधः व्यत्यस्यतेरत्राह इग्ग्रहणमंतदेणापीति
सिद्धुसत्तारं मोनियमार्थ इति न्याया त्वनु इग्ग्रहणं वाक्यभेदेन नियमार्थं विज्ञायते

राम° २१

सचनियमः क्वचिदेवविषये भवतिनसर्वत्रप्रगृह्यत्वम्ल्पुस्यानर्थकाप्रसंगात तेनलक्ष्यानुसारे
णास्ति त्रिस्रस्य समासप्रयोगात्पदेशस्यैव न त्रिकोसवर्णाइतिपक्षकल्पमतेन प्रश्नेति भावः हतेन
यमपक्षले संप्रयातदृतितदाह नेनेति अ या ३ इ स्या ३ देष्ठत पूर्वत्वमिडुतोः प्रतिपादयिष्यमेवोप्र
गृह्यसंज्ञेति सूत्रार्थमाह अमी ३ इ इति नतु प्लुतस्य विकारो ने इ उतो इ स्यच्आह प्लुत सहिता
विति मध्यमपदलोपी समासः प्लुतकार्यार्थिवादिति वाक्यस्यार्थः नन्विदुतोः पूर्वत्रासिद्धमिति
त्रिस्वतो सिद्धत्वात्प्लुतासिद्धतारानन्वयपनमसमर्थका मिति शंकापरिहाराभिधानसौ
कर्यायैवसूत्र मित्याह पयपीति ननु वार्तिकारंभेपि यस्मादिदुतावसिद्धौ कृत्यं पुलोदे
शस्यादित्यत्राहवार्त्तिके संधिशब्देनसंहिताकार्यमुपचारादुच्यते इत्याह तत्कार्यमिति
अनेककल्पनासंभवपति प्रकृतिभावविधानान्यथानुपपत्त्या किं प्लुतस्य प्रकृतिभावे सिद्ध
त्वंकल्प्येत उत स्वरसंधिप्रकरणे प्लुतप्रकरणस्येति सामान्येन त्रिविषयेयवोश्च सिद्ध
ति नत्वाश्रीपत इत्यर्थः इतीदुतोरपीति प्लुतप्रकरणपाना भो ३ इ इ ३ इत्यत्र कपलुतः

वि० २८ 28 कथं वास्तवत्वेनानेन परमोपाधिश्रियेन वक्तव्यापेक्षा इत्यत आह भोग्यादृश्येति अस्य प
राक्त्रीत्यस्मिन्नादेशो विनितस्य तेन पुनः स्वदितेन भावद्वेषेन प्रीयाववीतितततः परस्ये
ति न्यग्भाव पीहसाहो ननु व्यवहारसिद्धत्वस्मानुविधा मेलहसो नैव वक्तव्यमित्यत्र आहस
र्वति चयइति यादृशोभो नु कौरं रा कथमनत्री स्वभावइत्यत्राह गौणिर हितवेतिशा
स्त्रस्य सामर्थ्यादिति समीचीनार्थत्वाद्वाचार्यस्याप्रमत्वादनर्थकाभिधानस्यायोगात्प
रमात्रमयीति। अत्र शास्त्रेषु पदं वा पदैकदेशो वा वेदो नाम नानर्थकतान
स्वातेवाक्यस्यत्वानर्थकत्वं हि [illegible] इति तन्मिति भावः यत्रानुमत्याख्याने क्रियते तत्र विस्पष्टप
तिपत्त्यादि प्रयोजनं द्रष्टव्यम्॥ गोधाभोः ननु पव्याकरणसूत्रे स्थानि विशेष लाभस्त्वा त्रा
यस्त्विति किं वचनेनेत्यत आह प्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति उद्देश्यप्रदेशिनां सम संख्यत्वा
भावाद्यथासंख्यसंबंधायोग इत्यर्थः ननु चैकस्य वा कस्यैकार्थत्वनियमात्कथं नियमह राम०
यलाभ इत्यत आह योगविभागेति ननु रैश स्वभावायां प्रचुरप्रयोगदर्शनात्कथं २८

मसाधुत्वं स्यादित्यत आह धं क्वचिद्धांतरमाह अप्यवेति ॥ ॥ ऊष्टाः नतु तच्छब्दस्य प्रकृत तप
रामर्शित्वात्पुरुषस्यार्थस्य द्रव्यविनिमयलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्य कर्म्मणो वा प्रकृतस्यते केन
परामर्शः स्यात् किं प्रश्नेनेत्यत आह प्रत्ययार्थस्याप्राधान्यादिति प्रत्ययार्थप्रधानं प्रत्ययसर्जन
त्वात्तर्हि प्रधानस्य परामर्शो ह्यस्तित्यत्राश्राह प्रत्ययार्थीति उत्तरवादिनश्चाशयमाह प्रधा
नस्येति यत्र प्रधानस्य कार्य्यभाक्त्वायोगस्तत्र गुणस्य तत्कार्यं लभत इति हि न्यायः तस्मै
क्रयायेति तस्मा इदं तदर्थं चितदर्थीनदर्थमिति समासः उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च भाष्ये दर्शि
तं तयोरुभयोरर्थमाह प्रत्ययेनेति कश्चित्कं चित्केनार्थमिच्छतीम वतोस्त स्यंदा ॥ ॥ गे
र्ग्गाभावादुभयत्राप्युदात्तत्वात्तदादिवस्वरु व इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यात् अग्युदक मि
त्यत्राभासमानमर्थमुपपत्तितिरोहितस्य समीचीनमर्थं दर्शयति आद्यिस्वरहितमिति
पूर्वं चेति पूर्वं परं चोदात्तयो तत्त्वाभावात्स्वरितो न स्यादित्यर्थः पूर्वत्स्वितिति उदात्तादनुदा
त्तयोरेकादेशाभावात्स्वरितनाद्यभावः स्यात् उदात्तस्वरितयोरिति अर्थ इति पूर्वपर

द्वि० २९ 29

प्रकृतिस्वरेणाप्यस्य स्वरे प्राप्ते चोदात्तप्रणत्वात् स्वरितः सिध्यति नान्यथा एवमोप
गवार्थमित्यत्रापि द्वन्द्वमित्याह स्वरितो वेति तन्नो वेदीति षष्ठीसमास इति द्विरस्या
पसर्जनी वैदिसमासे सति समासस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति इह तद्दीकारेणास ह सवर्णा
दीर्घः तत्र पूर्वमन्तोदात्तत्वे तेन एकादेश स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वा स्वरितत्वं
न त्वन्यथा ननु यथेयं दुः वस्य व पवादत्वाद् घणादेशं बाधेत एवं सवर्णदीर्घत्व
मप्यपवादत्वादेव तामपि बाधितं युक्तेन तदपरत्वादित्याशंक्य विशेषमाह येन नाप्राप्ती
ति तथ्यप्राप्ताविति णिनिरिति तत्र तच्चिकीर्षत इति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वाद् द्विः
ननु स्पीति वर्तमाने पुनः रूपग्रहणमुपसंगनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिकारेणोक्तत्वात्कथ
मुपसर्ग उपपदे णिनिरित्याशंक्यने तत्र भाष्यकृतोक्तमित्याह स्पीति वर्तमाने
इति तत्र सवर्णदीर्घत्व इति न यजुष्कइति स्थिते दीर्घ स्थो प्रयोगयथाप्राप्तिः ननु यद्वच
तुम्यं स्वेतिनुपेक्षकाशः प्रदर्शितः वृत्तावणामिति हृस्वलक्षणस्यानुद्ग एकादेशस्य च वितिवे राम २९

घउत्त्रः कथमेतदुपपद्यते इत आह उङामममात्रामिति न तु परत्वाद्दीर्घयोः प्राडायोर्नुर
आरंभादयवाहत्वादेन सवर्णे दीर्घस्यानुद्बाधकः न तु परत्वादित्यप्रोनामितिपाठो न युक्त
इत्यत्राह तत्रावश्यंभाव इति आधिकविषयव्यापिकार्यं हि निर्बाध्यत्वेन प्रतीयत इति तत बाधे
न चालितार्थत्वादल्पविषयव्यापितास हस्याद्दत इत्यर्थः तन्तु सर्वत्र कार्यं तिरेशाह एक आरंभाद
यवादत्वादेव सवर्णे दीर्घस्य उक् बाधकः न तु परत्वादित्यतत्र आह येतत्ताप्राप्तीति हायकस्तावु
दाहीत्यादौ सर्वत्रानुगतस्य प्राप्तत्वात् तस्यैवापवादो युक् न तु दीर्घस्यापीत्यर्थः एवमप्यी
तीत्यादौ दूष्ट्वंमिसाहापेन नाप्राप्तीति रकोचिविभक्ताविति प्रमत्रपरत्वात्प्रवर्तते सच
सर्वत्र पयी प्राप्ते विधीयत इति तस्यैव बाधकः न तु दीर्घस्यापि अत्र तिसखो नीति वकुर्वो हरि ति
सखायं मतिं क्रांता नीति प्रादिसमासे राजाह स्सखीभ्य इति र यस्याक्तिभावः अत्रपणोति विग
ताश्चायोयस्मिन्निति वकुर्वी हौ वीश्रप् इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमपि तिर्व्यं न उपसर्गेभ्य इतीकार स्थ
तत्र परत्वादीकारः तत आकृष्टस्मिकारः स्समासान्तः एवं प्रश्रप् इति स्थिते सवर्णदीर्घत्वं वा

वि०
३०
30

घित्वेकार इत्याह सवर्णेति स्फोटायमतत्वादिति तथावर्णस्य तिभाष्यकारः अयमर्थः आह ई
त्वमनवर्णादिति वक्तव्यमिति ॥ ॥ओतो॥ ॥ नन्वत्रहेत्वभिचारेणाशसास्तुपासाहच
र्यात्तस्यपरत्वासोऽग्रहणंसिद्धमिति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह साहचर्यस्येति पारिहारान्न
राभिधानायायंत्यायोनाश्रित इत्यर्थः नन्वसंख्येकवचनादितिति छिन्नस्यषष्ठ्यास्तस्य भवत्तान्नमु
वेति कथमुच्यत इत्यत्राह अवीत्यधिकारादिति अविनवमित्याहतवाच्छ्राभिंदशोपिडं प्र
क्रियामाह लङिति अतिव्याप्तिरपीति अतिव्याप्तिमुपत्यस्यह घयित्वा अव्याप्तिमेवस्या
पविष्यतीत्यत दापिशब्दः सुचयतिअतिव्याप्तिरप्यत्रसंभावितेत्यर्थः यस्यस्वरितत्वमिति स
मासनिर्देशोप्येकदेशोनुवर्त्तते स्वरितलिंगासञ्जनसामर्थ्यात्तत्र समासनिर्देशोनुतो
नुपपन्नताइत्याशयः कथंचुनर्गोतोणिदिति सत्रन्यासेघोस्सर्वनामस्थानेवृद्धिस्यादित्यतआ
ह ओतोणिदितियथान्यासपिघोर्वृद्धिसिद्धिं दर्शयतिगोतइति उपलक्षणत्वेनव्याख्यानेवी एग०
जमाह वर्णोनिर्देशोहीति एङि॥ ॥वीतिसप्तमीति यास्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इतिवचनात् ३०

नुआवदिति आवदितिनिपातः एकनिपातत्वं कथं ज्ञायत इत्यत आह अर्थभेदाभावादिति
एवकारस्यावधारणस्यानर्थ्यं वृत्तिरप्रसिद्धा इति ॥ जम्बु तपोदनायाह पद्याद्को चेति अनवक्लृ
प्तिः संभावनाभवतो भोजनं ब्रूहि चित् दधिन संभाव्यत इत्यर्थः अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लङ्‌ग्रंथु
हृदयानमिति उदकं पीयते पस्मित्तत्तुदयानपेलाधारविशेषः उदकस्योदसंज्ञायामिति उद
भावः शाकानोमधु शशाकेषुः पद्यातकुलेनेति कुला नाम ढाकुलटेति कर्माणि षष्ठ्यास्त मा
सः पाप्रतिगृह्य स्वैरं चरतीति सोच्यते अन्यपथेति पूर्वक कर्मणा सं वंध कर्मता पतितत्वात्त चूडो डी
पिचं कुलाटीति स्यात् तत्र तेष्यत इति पर्यन्ते वमक्ति पाञ्चपदी मा ४ नुर्विलाल इति विलालो
मार्जारः ॥ ॥ ४ माप्रतिपदविधेरिति सर्कपः प्रतिपदविधिर्वलीयानिति आकुटा ४ टा अघो
टसादेह्रस्वविधानेन वारितायं विपरूपा सवर्णदीर्घं वाधत इत्यर्थः वहेरिति वहेः क्रमसवये संप
सारणपूर्वत्वेवयलठत्वहुत्वलोपदीर्घत्वेषु ठ मितिभवतिआऊढमो ठं ४ टमात्मन इतीति कथ
वकपविचेनीत्वं उस्य अवुत्पन्नमिति उणादीनां व्युत्पत्तिकार्याभावस्य ज्ञापितत्वात् अर्घ्यदि

वि॰
३१
31

शातन्निवृत्त्यर्थं मेति तद्दसुच्च मानेत्रादेशस्य ग्रहणं स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं मेकेनानुबंधबद्धो पा
दानेन तत्यो ग्रहणं तुम्बानर्थकेत्रादेशस्यात्र यथा देवास्संगा त्रद्दस्ये कटं सत्त्वो ग्रहणं स्य
सिद्धत्वात् कार्त्वपूर्वत्र ग्रहणपरिभाषापात्र नित्यत्वज्ञापयति तद्देतदाह नित्यत्वे हीति न
नु मिघरित्यादावुसास्य तपला दृष्टि वत्वमेवेति कथ्यमर्थवृत्त ग्रहणं परिभाषात्र पत्ते
घः स्यादित्याशंक्य स्य वृत्तिर्वपदादेशाद्याते स्या येनतदु कस्मिन्त्याह अनागमकानामिति
न्यायानिराकृत्य लोडनेदोष इत्याह यदा त्विति उत्याशाहा नयवस्याशशाहृस्य लाहृनि
कत्वमुपपादयति त्वसाशहृ इति॥ ॥नाम्ये ननु नित्यमाम्रेडितेडाचीति सूत्रे मास्त्वे किं यच
नेनेत्यत्राह नित्यमिति ननु लक्ष्मणे सति कथं तद्धिताऽनुपपत्तिरित्यत आह प्रयोगेति अका॥
वार्त्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणाहित्यमिति ननु लक्षणे सति कथं तद्धिताऽनुपपत्तिरित्यत एम
आह प्रयोगेति अका॥ ॥वार्त्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणासिद्धिं दर्शयति अशालइत्येत्ये ३१
रिति असावर्थ्यादृकालोजित्यत्राज् ग्रहणेनानयोस्य ग्रहणं दीर्घसंज्ञायां अभावाद्

चनामितियोदुनान्यजग्रहणे नग्रहणेपिमात्राधिक्यादनयोरकालत्वाभावाद्दीर्घसं
ज्ञाप्राप्नाभावइतिपक्षान्तरमाह अर्द्धह्रस्वतो ग्रमात्रत्वादिति ॥ ॥ इतिनारायणकृतेमहाभाष्य
प्रदीपविवरणेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ प्रथमयोरिति
प्रश्नस्यबीजमाह प्रथमशब्दइति क्वचित्सङ्ख्याविधानामादिमत्तः प्रथमशब्दोवाच्यः
सन्निवेशश्चशब्दानुपूर्व्यातन्नपक्षाद्वादिःप्राधान्यविधिदोषप्रेतः अत्रचक्रमपठिता
नांप्राप्तविशेषाणामनेकत्वात्किम्विषयंप्राथम्यंस्यादितिसन्देहात्तत्रछन्नीसम्प्र
एवमाद्यांकिंविभक्त्योःआहोस्वित्प्रत्यययोरितिविषयप्रश्नोनुपपन्नः अन्येषामपीहसं
भवादित्यतिपरिशेषसमाध्यते नतथाविधितिदीर्घाञ्जसिचेत्यस्यालिङ्गत्वमुपपादयति वि
भक्त्योरिति नतुसामान्यग्रहणादिति अन्यथानुपसाहिलिङ्गत्वइहनुसामान्य
ग्रहणेपिप्रतिबन्धस्योपपत्तो लिङ्गत्वस्यउपपन्नमितत्पर्थः प्रथमयोरितिहिकस्यवि
दिति नत्रकस्यविशेषस्यतिविशेषलिङ्गाद्विभक्त्योःप्रत्यययोर्वेतिसंदेहःपर्यव

वि॰ स्यादीत्यर्थः तत्राप्येकपर्यं संदेह इति चेत् उभयत्राप्येकवचनान्ताद्दिति आह तत्र प्रसिद्धेति त
३२ त्र सर्वासु स्वभावान्यं समुदायमिति तस्यैव ग्रहणं साध्यमिति द्विवचनान्तनिर्देशोऽनुपपन्न इत्या
32 शंक्यातत एव द्विवचनान्तनिर्देशान्न गौणस्य समुदायस्य प्रथमाद्वितीयसमुदायत्वं तन्मात्रावयवभेदः प्र
थमशब्दे नोच्यत इत्याह तत्रेति प्रथमा द्विधा इति लौकिकवैदयोः पिण्डितां गणमातृहीनोऽनु
पदधातीति प्रथमद्वितीयपरता ज्ञेयः अभेकत्वेन तद्व्यापेक्ष्यत्वस्य पूरणप्रत्ययः साध्यमप्यमात्रिस्यसनिर्दि
शात् तत्र एव एवार्थे प्रथमशब्दो वर्तते इति केचिन्मतं दर्शयति अन्ये त्विति ननु निर्देशा
त् संदेह इति चेत् निर्भक्तिका यश्च संख्यासोपि संदेहमेव जनयतीत्याह तत्रेति कथं प्रथमत्वमदादि
विधि स्यादित्यत आह प्रथमयोरिति विशेष्यमिति तेनेति यानमन्ति विविक्ततदा तद्वति विशेषणा
स्य तद्देतत्किंतु पदवाक्यत्वादिविवक्षां दर्शयति ननु विभक्तिसंज्ञकस्य सिद्धिकस्य प्रथमस्य आदि
स्तत्र संभवतीत्याशंक्य परिहरति यथयोरिति अजाद्योः प्रथमयोरित्युक्ते सत्यवयवयोः प्रथम
योरजादित्वासंभवात् द्विमात्रयोः कथं विवक्षितं संभवान्नयोरेव ग्रहणं विज्ञास्यामीत्यर्थः तदेतदा राम॰
ह प्रत्यययोरित्विति नन्वजादी वा योः प्रथमाविति विज्ञाय मानेदिमनस्तिग्रहणोलिंगत्वे ३२

मस्याचीत्यनुस्तोत्र नाम्नातं तुचे त्यादिनात द्वियपदं कथमुपपद्यते तदस्याशंक्यात्राशये दर्श
यति अत्रातो विशेष्या चित्रिप्रवर्तनदीर्घा ऋजोस्ति वेला द्विलिंगान् प्रत्यय पौर्वा द्विसंनिधानातान
द्विकृपवत्वात् दीर्घी तस्य नदादेशः धिर्भवति तत्र रुष्ट भावसादेशप्रत्ययाविदृते कुमेरित्या
कांक्षायां प्रथमयोरिति नाद्विशेषणत्वेन योज्यते ननु अस्यावं सत्रोर्पी भवतीत्याह तेन निऋज
दीनां पक्षे प्रथमाविसर्पः कथं सन्नाह दैलेभ्यान्तस्य नाह ऋचीति वर्तते इति निर्द्वारणसप्तमी
यदृति पद्याप्यवस्त्रेष्ठवीतिपरसप्तमी तथापि ऋग्भिलिंगे नश्वरात्रान्तुमानादर्थी
नरदृनत्वमिह द्वष्टव्यमित्यर्थः कल्पजातो पद्यस्येति पद्याग्नस्यां कस्यासंपत्रहीरतमेत्सुकेगे
रेषु प्रतीयते नसमिष्यादिः नेह स्तुपीत्यनुदेनोवपिप्रसपद्योस्स्त्वं पत्रविशेषणत्वेनान्वये
से भवति कथं विभक्तिरत्र हलोतस्यालिंगत्वामत्यनत्राह नचेति रूपं प्रासि प्रोपोवम्यइति
रूपच्छंदनस्यधर्मालस्यते रूपं वर्मभुक्तयोः प्रथमयोरिति ततश्च विभक्ति ग्रहणासिद्धिः
इतितदाह रूपयो विभक्ति श्चेति प्रश्नोतरं पाराशयं दर्शयति खेद्वामिति अन्नतुचृस्त्रिरवेह
मिहृस्त्रिविपरितानान्तु स्वरितालिंगेना धिकृतस्मासंभवदत्याह दीर्घग्रहणमिह नाउवतेन इ

वि०
३३
33

त्तिनन्विह सवर्णग्रहणे नकारोपि इत्यत्राह । अण्ग्रहणे इत्यादि सिद्धमेवेति । असति सवर्णग्रहणे
ग्नौ इत्यादौ विधिनिषिद्धत्वात् नदीर्घः इत्यनुवृत्तेः पदादेः पूर्वो न दीर्घः अपदादीर्घः न प्रवृत्तेति कश्चिदप्य
सिद्धिमाभिप्रेत्य सवर्णग्रहणं न कस्य माकुलाग्र पणो दाग्नि इत्यादौ दीर्घसिद्धिरायित्र्यपन्ने तेषामग्नि
मित्यादावरिष्यन्न इत्युक्तमित्याह । नन्वेवमपि सवर्णग्रहणे कृरतो यावत्यापा आत्मसिद्धिं दर्शयति ह
ह्रस्वमग्निमिति । ननु पूर्वव्यवस्थापनाप्राप्तपरणो दग्निम्ब्रस्यादौ ह्रस्वविस्मृष्यागोन्नेवतन्ते दीर्घौ इत्यादावपि
ह्रस्वप्रसंगः अप्याकृतमाप्य पणे दम्नी इत्यादौ दीर्घसिद्धिरात्मप्रापनेतत्वाग्निमित्यादावपि दीर्घ
प्रसंगः नादेरनाह । तथा हि पदीति चानुवृत्तेरप्यवस्थाप्य पणे नी इत्यादौ स्यादिति नो त्रिमात्रता
नपर्वस्यां लिपत्राह । तत्र नश्वेति रहह लेनास्येवेति अकार नमपरिभाषया त्रिमात्रस्येव संगतं प्रस्या
दित्यनेन पर्णनिकस्यार्थस्य हेतुमुपपादयति वस्यादिति ह्रस्वसत्तेन्यासे कोपि गुणादित्यत्राह । पुनः प
र्वमिति अग्निचित्यत्रेति । न तु प्रथमयोरित्यत्र तत्र त्रिमात्रे स्यादिति त्रिमात्रादेशानिवृत्त्यर्थं दी राम
र्घग्रहणानुवृत्तेरपकर्षात् न त्रिमात्रे प्रसंग इति परं सवर्णे ॥ ॥ ॥ ॥ ३३

नानयोरितिपुंवाचत्वंपरस्यैयेपिसमानंप्रकृतिपुंमांसमाचष्टेप्रत्ययो वेत्येतावाने वभेदः ननु
बहुकादिशब्दैः प्रथमासमर्थस्यवस्तुतोभिधानात्मकस्यपुंस्त्वात्उगनत्वमर्थस्यपुंस्त्वमन
इत्यतआह स्त्रीसत्त्रेहिति सत्त्वरजस्तमःपरिणामिनांसर्वेषांपदार्थानामाविर्भावतिरो
भावसाम्यात्स्वाःक्रमेणपुंस्त्रीनपुंसकशब्दाभिधेयाः इति सर्वत्रसर्वलिंगसम्भवेपिक
श्चिच्छब्दविशिष्टलिंगमभ्यधत्त इति सर्वत्रसिद्धिरितिस्त्रीसत्तमेपतिपादितम्पस्पर्शः एवंच्य
स्परातिसारावृपितत्वेसिद्धनास्याहस्पृशप्रयोपीतिलतेमिप्रस्यचप्रकृतिरेवतादर्थ
माहप्रत्ययार्थस्यात्रापस्यउपः भुक्त्वाविशिष्टस्तिस्त्रीवाचित्वेनप्रासङ्ग्यान्त्याक्तिन प्र
योगेपुंशब्दाएवेतितत्वसिद्धिरित्यर्थः यद्यपितद्धितकारप्रोप्यतेनैवमायेनपुंसिवर्त्तते
तथापिप्रत्ययार्थस्यस्त्रीत्वादिकदेशानेनेत्याभावात्तद्धितवृद्धिकादिषुपुंवत्पदिश्य
नेनोक्तमिमाहल्लपिपुंवत्पदिति॥ गम्यमिवांछदसिसमुद्रजसेकवाकातयान्वयमती
मानिराकरोतिएतएनन्द्वेत्तिअकोभिपूर्वपरयोः पूर्वत्वात्स्यात्तछदसीत्तुविकल्पेनेतितन

२

वि

34

34

शाप्यमित्यादौ पराणादेशः प्रथमं प्रत्ययः तस्य पूर्वसवर्णो दीर्घापवादः तस्य पूर्वपररूप
त्वेनैव पूर्वरूपत्वे विकल्पितेऽपि पूर्वसवर्णो दीर्घ एव स्यादिति ननु पराणादेशाऽऽद्येते आह वि
कल्पितपारत्वेऽपि पद्यप्यमित्यादौ विशेषसंभवतीति तथापि शाप्यमित्यादौ
विशेषाभावइत्यर्थः सं॥ ॥समानास्य ग्रहणे सतिकथमन्वय इत्यत आह यदि तेस
मानशब्दएकपर्यायः एकस्मिन्नङ्गे संप्रसारणद्वयपरतः पूर्वपरयोः पररूपमित्युक्तं
गन्तरस्यैवापि परतोऽभवतीत्यर्थः लघ्यतेरत्यर्थः अत्रास्मिन्नङ्गे इति शाकान् प
तीतिप्रत्युदाहृतं विच्छिपृच्छ्यजादित्वात् संप्रसारणं सकृत् ओ इति स्थिते पाते राकार स
स्मिन्नेवाङ्गेन हि तत इति तस्मात् पूर्वत्वं भवति अत्र पर्यायदृष्ट्या कारस्य न तस्मिन्नेवा
ङ्गे न हि तत स्य न भवतीत्यर्थः नत्वोकारः पूर्ववर्णादेशत्वात् संप्रसारणमिति
क पूर्वत्वप्राप्तिरित्यत आह अत्रेति वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामकारस्य स
प्रसारणत्वं कथमित्यत आह वाक्यस्येति ननु अस्मिन् पदे नाजानुवादप्रदेशेषु पठ्यते राम

सिद्ध्यतित्याद्यादि सिद्ध्यमित्यत आह सत्वितिनिर्वचनं तवसहावाह्वकारस्य संप्रसारणा
त्वमुक्तं तत्राह अत्र तु वप्सहावोपीति एवमुकारस्तावत्र संप्रसारणं तत्स्थानिक
कारस्य तदा निमित्तं हूञीयति इत्यत्र रेफात्वाच्चेति नन्वेवं सति सकृदुरित्यादौ दीर्घत्वं त
स्मादित्यत आह संप्रसारणोति वचनसामर्थ्याद्दीर्घविधावेतत्तु वप्सहावति बोधोवाध्य
तइत्यर्थः शास्त्रकार्यस्य परपूर्वत्वस्य कृतत्वात्तु प्रवृत्तत्वात्तु लिङ्गेवविषये पुनः प्रवृ
त्यपोगाद्दोषाभावइत्तिवार्त्तिकं योगरूपति शास्त्रस्येति ननु पुनः क्रियमाणस्य कर्म्मा
न्तरत्वात्स्वे वेसमुक्तमित्यत आह परागमितीति परस्मात्र्याहोत्राद्देरंगशेषमनंत स्मृतदे
वस्कोरयति यद्यमुत्वेमलियत सर्वोमितियत्तोपायप्रास्यर्थमित्यर्थः यथानेन संस्कृ
तेष्वाहवनीयादिश्रद्धेवाक्येषु वैदिके षट्लिंगे बुहोमादिविधानाद्यश्शब्देवमाधा
नस्योच्यतेतथापि च प्रसंगलक्षं लोमिति ह्रश्राद्धे वैदिकाणांस्यादित्याहवनीयाद्यग्नीना
लौकिकार्थत्वं निराकृत्य वैदिककर्म्मशेषत्वं चास्मिन्नितं अत इष्टोत्वात्त्फलमप्यस्य

त्रि० २

मिति न्यायेन कामनायां सत्यां पुनः पुनः प्रवर्त्तेत एवं नैमित्तिकाम्य विपर्ययपुदाममित्ताव
गमः। तदागमशास्त्रानुष्ठेयानि नित्यानि तथा नित्यत्वाद्देवसर्वस्वं कर्त्तव्यमित्येतत् पूर्वमेवोक्तं अग्न्या
34 धानमिति नित्यमिति मिश्रविहितं तत्पुरुष इत्येकं वारं यति अग्न्याधानमिति। एतत् प्रकृतेयो
35 जयति एवमिहापीति कृत्स्नमिति स्वर्गादिकं मत् तथाच श्रुतिः एकः शब्दः सुसम्यक् ज्ञातः सुप्रा
युक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति ननु परत्वात् लादेशेभ्यः पूर्वमाड्क्रिय
ते इति कथमयमडागमः प्रयुज्यमानमात्रादिरित्यत आह हलो नेति लकारमात्रापेक्षत्वा
दन्तरङ्गत्वात् पूर्वं लादेशाः पश्चादाट् तस्यां प्रक्रियायां विप्रतिषेधोपन्यास इत्यर्थः। आ
रम्भेणागमिष्यतो नित्यस्येति तस्मिन्नाश्रीयमाणे पूर्वं भिषङ् पश्चादाटो यद्धि रितिप्रक्रियाया
वमपि विप्रतिषेधायोग इति भावः। यस्य लकारस्य णो नेरलोपीति स्थानस्य पाक्षिकत्वं दर्शयति ए
नन्तद्धे चिदिदितितत्प्रातिलोमकुल्यमिति तद्रूप इति स्थितेनेत्याद्यहिनाम इत्यत्वं प्राप्नोति एम
नत्वं सकस्याभिधेयत्वात्त्वमोरिति सोऽर्द्धकृत्तत्वात् किं सति प्रत्ययलक्षणप्राप्ति बधा

द्विमात्रिकपरत्वाभावादत्वन्न प्राप्नोतीत्यनित्यं तत्स्मात्वेन सत्यतो मि संभावेनापवादेन वाधित
त्वात् ॥ उ॰ न प्राप्नोति सोपधानित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वात् त्वं प्राप्नोतीति ॥ ककोच नक्यात्वं प
तद्भ्रुवस्य लहृत्त्वान्न रेतोत्वनाश्चिमो च्यते तस्मिन्नाप्स्तीपस्मालोकः ॥ उ॰ वत्तनक्याद्द्वाह वस्य
चेति चाद्वि कृत्वमुपपादयति तत्रयदालहृत्त्वा वोरिति अस्मिन्नपक्षे पलहृत्ता प्रवृत्ता न
पिपस्य द्वितीयस्य लहृत्त्वस्य प्रवृत्तिर्निघातोनास्ति तत प्रतिनतस्य दोर्वत्वं लहृत्त्वा
न्नरेतोवतत प्रवृत्तिनिवारणान्न यथा वालि सुग्रीवयोर्विग्रहे भगवता वालिनो वधे पि
न सुग्रीवाय दत्तं फलं त्वेकार्यन्तेव द्वात्रे कार्यं यो रिति अस्मिन्पक्षे काश्चिं छिन्नं तत्कार्यं प्र
वृत्ते द्वितीयस्य लहृत्त्वान्न रप्रवृत्तस्यापि धानादनित्यत्वं भवत्य पूर्वाघनेसु निसंप्रसार
णाच्च त्वं विनेव हाते यदि पूर्वमाक्रुतास्यात्तन्न तो पादेशोन स्यादित्यङ्गं स्यादि भाविप्रति वे
धः प्राप्तं पराणी पद्दत्वा हपूर्वविप्रतिषेधेन तेरंगत्वादि ति एकपदाप्र पत्वादीर्घत्वम् तरं
गाच्चिपदाप्रपत्वात् तस्मात् [illegible] रंगतत्वस्यान्नास्यान्यस्य वोगं त्वास्ता वद्यास्तानम
वतित स्यान्निकोयादेश्वास्ततरात्रित्यत न्वाह अपस्थेतिन त्वेवमेकारस्याम्यास्त ह

वि॰

स्याचेत्सत्यनिष्ठे रूपं स्यादित्यत आह काररस्य लिति ॐ कारस्य पदान्तत्वं कथमित्यत आ
हाद्यन्तवद्भावादिति विप्रतिषेधोपालंभ इति अभ्यासे विकृतिनिषेधे तद्विमापी ह्रस्विद्धि
ह्रकाच्चूडिके विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्याशय इत्यर्थः स्वरहीनमुपपादयति अथ सा
३९ हृदिति इदमोम्भावोपच्य प्रत्यय इति तत्रौदात्तमात्रनिषेधे स्वरमुक्तोक्ष्यं स्वरदर्शंप
36 तिपदात्विति शालादृश्येति पद्यपि स्वररतेस्योह्वारस्तु योगः तथापि शाखाश्रये
रोस्वरो नास्ति तत्त्वर्थः आङ्परस्त्पं स्यैति वशाद्रस्योथ्य माहनकोल सिति विप्रतिषे
धनाश्रयणे रोतापकत्वा योगदर्शी यतिवदाकृतसिति सवर्णे दीर्घस्तासिद्ध इतिस्म
घञ्जा अघासाऊढा अघोटेति गुणो च रूपं सिद्धमित्यादि पररूपवचनमपीक
मितितदन्तस्याप्यानुपपत्तांतरं गत्वश्रीयस्त्वत्ताप्यत इत्यर्थः आदेशघशह्रेनासंवं
धनुपपादयति अघेत्पस्येति अत्रास्मित्रहूनीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानमास्याघशाद्रस्या एम
धारहनिता तत्कि ब्ब वाच्चिना घातुनासंवं हन्नाहादित्यर्थः ननुपसर्गस्यापि

क्रियाविशेषणत्वोत्पत्ती तिहन्तत्वानेनापि संबंधो युक्त एवेत्यत आह अत्यादीति अत्यजि श्रीमग्न
त्रैलिङ्ग्यत्र सर्वत्र पदानां येदनादकृति विकारारणावहिरंगत्वमुद्देत्रेति व्यर्थमत्र इति क्रि
ते ह्यतोऽत्वेन सामर्थ्यात् सिद्धत्वाद् दोषो हि स्तुतोऽभवजित नञ्चवति पर्वस वृणोति दीर्घ ऽत्वसा
सिद्धत्वात् अन्तः परइतितत्परकरणादीर्घान्नपरस्य रोऽत्वेऽत्तभवतीत्यर्थः क्व पुनरेते दोषाः
येषां प्रतिविधेयत्वमित्यत आह पर्वान्तरपदयोरिति प्रतिविधानत्वात्तत्रैवोक्तं ॥ एवमत्यात
अपकृतपरत्वादेषा यो दृति आगतनाकारे तत्पदत्वादेशं कृत्वा निर्दिशाइत्यर्थः नन्वका
रान्तयोः स्वात्पशब्दयोर्जे ऽतिप्रगतितिः कृतपरत्वादेशयोः त्वेऽशेनेति सुरवत्वे वर्जयित्वा
अमुरवत्वस्य ग्रहणे को हेतुरित्यत आह स खल्वपइति नतु सत्वातिप्रसिद्धत्वमानेमाना
श्रिकत्वात् गौरवं स्यादिति तत्परिहाराय विकृता निर्दिश उपपन्नइति किमुच्यते सर्वविपतिया
मेवोच्येत जितत्वाहविकरेति अतिक्रान्तः सर्वेभितन्तुसर्वावयमतिक्रान्त इति प्रादिसमा
सः तजाहे सर्वोऽप्य हृजितिसमासात् प्रसंगात् सर्वपत्निभ्यामितियरलमात्रेणाविशेष
णाऽऽ डित ऽ सोरित्याभिक्राम्मातिव्याप्तिरुक्ता सर्वपत्निभ्यामत्र विभक्ति विहितामिच्छेदरा

४

वि० त्वेत्वयंदोषो न प्रसज्यते दोषान्तरं त्वनिवार्यमित्याशयेनेह वचनस्यादित्याभाष्यमित्याह तस्य प्रवृत्तिरिति न
न्वयमि सत्वे इत्यत्राह सत्वे तिद्धि संज्ञाप्रतिषेधात् कथं वृद्धित्वमिति गुणस्याप्यदित्यत आह आमीसत्वे इ
ति विद्यमाने खमितीति न सहेति तुल्ययोग इति वक्तुं वृद्धिः हेः यो यस्य जनस्य तिस हशाद्भस्य सभावः
३७ ल न मिमिलनं छेदने ल्वादिभ्य इति निपातनात् कथं पुनः सत्यशङ्कात्तत्परस्य विधेयमानमुत्वस्य प्रा
37 प्तान स्यादित्यत्राह तस्यग्रेति अश्लोपस्यास्यानिवर्त्यं वादितित्वं वः परस्मिन्नित्यनेन कोलुप्तत्वेति
नेतश्चाश्लोपस्यास्यानिवत्वाभावात् पर्वपुरादेशो न भवति दर्सिंदसो सस्य पराणादेशाद् त्वेच सरम
रित्युदाहरणप्रसिद्धिः॥ ॥ अथवा प्रकृतिभावविधानस्य सस्यमानस्यानपुक्तत्वोमान्त्रित्याशुनाहेत इत्य
स्यादेः पः कियत इत्याह प्रकृतिभावमेवेति प्रकृतिभावमेव प्रत्वेतस्यामपातासिद्धत्वं नान्यत्रेत्यर्थः
नन्वल्लो नादिस्य स्याद्धुतमावित इत्यर्थः कथं लभ्यत इत्यत्राह ग्रस्य कामाविद्वादिति मुख्याच्चीस
भवात गोलत्वे ग्नांगमीपत इत्यर्थः परिहारान्तरेति शास्त्रान्तरपरिहारावाधात्व इ लह लोग
यलावन्मिति भावः अस्मत्स्वरसंधिः पूर्वत्तस्यापि सिद्धत्वरेदत्वन्दस्वरसंधिस्तिमवतीत्याशयेनाह सा राम
मान्येन संहितेति तिन्ते देवमन्नक्तं तादन्त्रान्त इत्येतत्तत्प्र त्याख्यातं उत्वप्रतिषेधस्यतेनत्वरत्वस्यैव न तर

तिप्रतिषेधप्रतिषेधाद्द्विर्भवति एतदुदाहरणो यो जपति पयोऽतीति अकारस्य वाक्य
टेरितिपरस्मात् इति सिद्धे तेः कारान्त पूर्वस्याकारस्य प्लुतभाविनात्मजमाविनिपरतो नि
प्लुतत्वं स्यात् प्रतिषेधप्रतिषेधत्वमवतो त्वर्थः ननो गुण पूर्वैकादेशो वृद्धः तःपूर्णो
नीति आगेतोऽपसर्गकरुत्विक प्रत्ययन्यतो लोपः नेति चेत् आकारस्य लोपः पयर इति स्थिते
रेफान्त पूर्वस्याकारस्य गुरुत्वात् प्लुतभावित्वात् प्लुतभाविन इति प्रतिषेधप्रसंग इत्यर्थः
वाक्यादेः परत इति प्लुतः स्यात् इति संबोधनपदमेकमस्वाक्यं अन्त्यस्य मत्नोति द्विती पदत्वस्य
संज्ञेति न तु प्लुतप्रसंग कथं पूर्णार्थः एकपदत्वं अपत्वात् तस्य उत्वस्य दहिरंगत्वं इत्यपि ति
उत्वं विनित न तु पयोधि सोऽसो प्लुतान्त्व याः पदत्वयापेक्षणस्य समानत्वात् कार्यत्वात् तस्य
दहिरंगत्व मित्यत आह हरे हूत्तेतिद्व हिरंगासिद्धत्वमप्यबाध्यतामिति विशेषाभावा
घेघ सिद्धत्वं प्राप्नोति तेन नाश्रयात् सिद्धत्वे न त्वाधि ठगुन्वित मितिनवाव हि हंगल
हल्लत्वाश्रित परिहारा एव पपत्र इत्यर्थः प्रसासते ति पाणिनीय वचनसाम र्थ्यात् वा

वि

पालि। नीयमानमित्यत्वे बाधित्वं पुनः प्राप्तिरित्यर्थः अत एव वाहनमाहितमिति वाह
औधि त्वन्नेति अत उपधाया इति वृद्धिः अत्र प्रथमप्रतीयत इति तदेवं वाह्यत इत्यर्थः
बहिरंगपरिभाषाया आश्रयात्मसिद्धत्वाभावेपि पो (?) धित्वादेकत्वमसिद्धमिति
38 न ऊठ् पयोविधि आश्रयात्मसिद्धत्वाभाव इति तन्न चाल्लतवृद्धावसतान्तु तत्
पूर्वत इति प्रतिषेधाभावात् उत्वमसिद्धमित्यर्थः नन्वसिद्धपरिभाषायाः आश्रयात्मसिद्ध
त्वं नास्ति मतमिति किं तथाप्याश्रयात्मसिद्धत्वस्याभिहितत्वाद्वहिर्भवसेति आश्रय
त्वात् बहिरंगपरिभाषायाः तस्या असिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्येषा परिभाषात्र
नाश्रयत इत्यर्थः आश्रयात्मसिद्धत्वाभाव इत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः॥ ॥नाम्नः पादय
घेङ् इति केचित् तत्र प्रकृतः सोनः पादित्यतिवर्तते विषयेरेन्नानः पादित्यतित
त्र द्वितीये पादे माशब्दस्य भाष्येविचारः कियतेत्रानन्तरस्याविधिविज्ञानत्वेतिप्रति राम
षेधो वेति न्यायादनन्तरस्य पूर्वत्वमप्रतिषेधो यो पुनः ततश्च ऊठ् उत्तेमत्वस्य चन

इत्याद्यावपवौ प्राप्ताविन्याह शश्वैरेन प्रगृह्यमिह सप्तर्थ्याः विशेषणमन्वये इत्यति व्याप्तिः पायप्राप्त
येत्यानन्तरस्य विशेषणमना हत्यसर्वस्यावहरस्य कार्यस्य प्रतिषेध विस्तातो नाव्याप्तिरित्य
र्थः सर्वप्रतिषेधे तु निरित्या दावति व्याप्तिरिकाराभ्या नावश्शीयति यणादेशस्यैव तन्व
कारादेय प्रतिषेधे प्यत्व क्रिरिमादावकारस्यप्लि प्तिमत्वाघयणः प्रतिषेधः प्राप्नोत्ये
वइत्यनेन्याह इत्यकारस्येति प्लुतस्यासिद्धत्वात् न पदस्यैवोः प्रतिषेधस्य व कृत्यत्वमित्या
हत्स्य यगोत्र इति शोधि कालोप्यहलोपपलोपयोः शाकल निवृत्तिर्भवतीति न शाकल्य
मतेन यत्व स्वात्व तन्न शाकल्ये ऽततपापाप इति इत्या हो कृत्यस्य त्वं स्यान्न कृप्यं नलिप
यहलो न शाकल निवृत्तिर्निवृत्ते मतेरित्योत्याह निलयग्रहणा दिति अच्चिन्पदे निलिन्स्त
नप्रगृह्यादित्यत्र यः निपयो न प्लुतप्रगृह्याः प्रकृत्या भवन्तीति न तत्स्थानेम एवात्
प्यत इत्याह प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यमिति अत्र अच्चिन्पदे ऽत्र तस्य प्रकृतेस्तत्वपः
प्रकृतिभाव एव केवलो नित्यं भवतीति तदाह अयमेवेति द्वितीये ऽग्रहणे यो र्थः सं

पद्यते भेदः शीवतिपस्मिन्नवीपिति अचीतिपुनरुपादानान्तपत्रछद्मावयस्यात्तस्यपोऽस्य
नेयस्मिन्नेवाष्या देशः तस्मिन्नेवाविप्रकृतिभावइतितेनैकान्तिमित्तत्वमादेशस्य हृति
 भावयोऽछेम्पतइत्यर्थ मस्तुहह इलोद्धृते परतः पूर्वरामहे का देशस्मोति निमित्तनप्रस्त
 त्याद्भुतः परः पश्च तोतः परोकारः नस एकादेशः स्पत्तेमित्तमित्ति प्रकृतिभावाभावा
कादेशाभवसेवत्तदेमदाह निपातस्येति एतदेवोदाहरणमपीत्याह अग्ने इति कथं तर्हि
गौवस्मतउनतोम्नहत्तमितनसाह सपदअरेदिति नउप्रकृतिभावप्रयोजनस्य सत्वेत्स्फ
त्वात्तप्रश्नापमसमग्नेसस्मान्शंकाशायमाह पूर्वत्रेति प्रकृतिभावबलेन सा हि
प्रतिषेधस्मात्तापकंप्याधिकस्मात्वात्तकपंत हि सिद्धत्वस्तापनक्षरे तेसाह स्तापकात्
स्मादिति ह्यलोरइतिशास्त्राइरति पित्ते लाघवा का रस्पगुरोरन्त्तइति प्लुतः प्राप्तं
परस्माद्धहएकादेशः शुनत्राम्यानपेक्षत्वाद्दन्तरंगत्वात्पूर्वमेकादेशः ततः प्लुतः
विप्रतिषेधोनोपपद्यतेइतिनस्वंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधउपपद्यते अन्तरङ्गत्वबल
त्वादित्सर्थः॥ ॥श्रीः॥ ॥ नन्वर्थ प्रत्नापत्तापशङ्कृ प्रयोगारन्तर्थकस्यप्रयोगोनउपप

न्न इत्यत आह अपूर्वं तु परस्तादिति अपमर्षः आमेतस्य सर्वतः परिच्छेत्तुं योग्यस्य
रजस्पोत्तारित स्पसंबंधिपदेजपेद्धं विघ्न इत्यमयोहत्ता नो उद्का निप्रार्थ्य पत्तीमाधि नि
वृत्ति याद्दिक्रमेणोक्ता माहात्म्यिकावाक्यत्तेन पित्तत्वेत पात्र श्रेमे धावित रोति वित्ता र प
ति तस्मै तेजसे कृष्णाय पंचसंतिकुमं इति पूर्वं त्राचय अन्त्र सत्यम्य पंचसु एकर त्नमेवा
ऽयः प्रयोजनत इ सर्वान स्वाविता भावादाने पंचकृष्ठ्यानेन तत्र सर्वं पानेयं कानूतवं गभी
रस्मां उग्र कुत्र इत्यादेहद्रव्यं प्रत्युदाहरति पंचवत्व इत्यपति आतरद्वित्वमेति द्वाइत्या
मामित्युक्त्वेनतीलीवानित्यर्थः ।। ।। इक्को नन्वसति चकारे द्वन्द्वसमासत्रस्यानेन विधाने स्था
नेन उपरहति भावस्यायीत्यत आह तु च्वि इत्यपद सत्रेति स्वतत्त्वेति अप्राप्तेहि विधि
र्थ्यवार नत्व प्राप्तेहि भाव नन्वत्र वाक्य पाको वा सहृत्तपट तः पुनरविपश्यते इत्सा
कप्यत्रस स्याग मह साधनस्य पत्तिः तत्र उनः प्रवृत्ति तानभवतो लाघवाय द्वी पति मु
जे इति अनेकानित्वमिति अर्थरभित्यर्थः फलाभाव स्पष्टन प्रवृत्त्यभावहेतुत्वं समीची
नमेव नानैकान्तिकमिति सामर्थ्यादित्याहि माक्ये तात्पर्यमाह फलविशेषेति समीची

१

शि०

नार्थः प्रयोजनं येषां ते तस्य आवश्य सामर्थ्यं तस्मादिति भाष्यार्थः प्रीतपत्तिभाय इति द
श्याद्दिये योगे प्रीसतिशापस्य फल विशेषस्य सत्त्वभावात्तृनः प्रवृत्तिर्भासने संभवती
त्यर्थः कृत्वानां पुनरिस्यादित्याख्याचष्टे इह लिति कथं पुनः कृत्व विधानेन स्वरसिद्धि
४ हृत्तिर्भवेदिति तत्राह परान्देशो निनन्चाग्रिद्धाते तृनः प्रवृत्तिभावङ्क्तेत्याशंक्यैव
40 सन्नीतानसापिहहद्द्यनोऽकं इत्याह अग्रिद्धवि मितिइहापीति कृत्वानां पुनः कृत्वविधाने
न विरोधितत्समासस्य द्वे विकंदर्शयति निसाधिकारेति प्रदेशं तरे तेन ग्राम्यामित्यन्या
करणेष्विति कुगतिप्रादय इति समासः अत्र नित्यमिस्तुवर्तते अप्राप्त एव विग्रहस्यो द्दा
हरणं नु माध्ये इदं कुमाव्वर्थमित्यादि वाक्यस्य रूपसंज्ञायाकुदाहरणमत्र समासा
योगमाश्रंक्याह सकृदपेत्ति समासस्य नित्यत्वादित्तिन मि वाकेन संज्ञा गम्पत इति सा
मर्थ्यात्रित्यसमासोयं ॥ ॥ अस्तु नाविदिः नन्मवकर्षः यष्प्रादृत्तिला इत्तिमेम राम०
न इत्ति तस्माद्द्रत्पानार्थः इतिभाष्यार्थ इशीवत्तिपदस्य यत्रेत्तिवाकारस्य छिद्यत

त्परि मारात्मि द्वेपदविनिर्त्तिपर स्पष्टत्वहृष्येव स्याप नार्थ्यपरकारैप्यइति श्राहः प्रश्नान्
ते शाइत्यर्थः प्रगृह्यत्याद्विधिपेचप्रायेना सौप्रश्नान्तेयथावाधी इति अश्वीइ गोमित
उप्लुतकार्य्य प्रतिषेधार्थ्यत्वादनेर र्थ्यवत्वात किं प्रश्नेनेति नात्र्याह प्लुतस्येत्युत का
र्य्य प्रश्न [illegible] तिभावप्रतिषेधो स्वरसंधेभावात तत्र नेन विहितत्वादिति हे उमुदाहरणे योज
यितुमाह [illegible] योपीति ॥ ॥इचा इत्याइति त्रिमात्रनिर्देश इति सत्रे ईकारः प्लुतो
तः [illegible] इत्यादर्शनात या [illegible] तभावेने [illegible] प्रयोजन विषयत्व शाहे
ह्रस्वाभावात [illegible] इत्याह [illegible] उपस्थिते [illegible] प्रतिषेधाद्धि तिउपस्थितेय
द्विरवं वि प्रतिषेधाग्रये [illegible] विधिः न [illegible] उपस्थिते के न [illegible] प्रकृति नाव [illegible]
वं व [illegible] इत्याद्विकल्पे न विधीयत इति परः [illegible] प्रतिषेधाद्धितिउपस्थिते
प्यनेनाविकल्पविधानात [illegible] उपस्थिता [illegible] मित्यनेना प्राप्ता विभाषेयमित्युक्ताविति प्रति
षा [illegible] उदाहरणा [illegible] परविप्रतिषेधस्यत्यापत्वाद

८

वि नित्यव्यवस्थापावाचीहि परस्परोपमर्सिद्धः इतिपञ्चमाभावे समवग्रहीतं स्यापाद्यस्तर्पः द्विव
इत कुत्र भवन्तरः प्रापितिरित्यत्राह पुंभ्यामिति पूरत्वादितिउत्तस्याकाशः विमलपु
४१ इतिपञ्चमन्यतोतर्हि परंपु गेदकाशः पूर्वाप्रतामितिपुंभ्यामितापरावुमयोः प्राप्तयोः
५। परत्वात् इत नरुच्छेम्बरा यत्परात्क्विं तोत्पनुवर्तेतातकयंपुंभ्यामितापरावूदप्राप्तिरित्या
श्याह ऊठविधौ चेति ननुभाष्यमानत्वादितिचोद्यपरिहारौ स्पष्टौ॥ ॥ ऊठ्इत्यादेशविशे
ष प्रतिपत्तेरौकानपर्वग्रहणात्सयकर्तव्यत्वात्प्रष्टाऽनुपपत्तिमाशंक्याह वहसमाभ्यो इ
तीत्र्यविकारेयमितिवहसमाभ्यो स्तत्रैरेकवाक्यतापाद्यः तत्रवकरोति किरतिश्वस्या
नीतिविहिप्रपतेनेनप्रत्वात्तयोराद्यवधव स्तूढः सिद्धइतिनाद्यः कान पर्वग्रहणेनेसर्व्यः
कृतसमस्कारोत संचस्कर इत्यादौ परत्वाद्घातरंगत्वाहि वच नेवमूधातुप्रवेशा राम
र्थकानपर्वग्रहणं स्यात्किं प्रश्लेनेत्याशंक्यपहाराम्माह अपवेति अपवाद
स्माभ्योति हनांप्रयोजनातं संभवे किं समीचीनं प्रयोजनं कोवाराभासइतिजेत्यास

माधवस्य नपाहेपगर्भ इत्यर्थः ननु लिंगालिंगि नार्मेद्यात्सामानाधिकरण्यमनुपपन्न
मित्यत आह आदिलिंगमस्येति आदन्त्यदेशहृति गणत्वात् ननु सम्बन्धस्वारस्य द्विस्या दोपरत्वा
न स्पृद्धिर्वचनेत्वरूपे सिद्धमिति किं कातन्त्रवग्रहणेन सत्याह अन्यथाभ्यासो दिशि पूर्वत्वात्
स्यापने ननु अपने इत्यत्र मनते द्विर्वचनयो रंगमन्तरंगत्वं लकारस्योपसर्गयोगात् परत्वमुत्पन्नत्वा
न्नेदा अन्यपत्वाद्दर्शी द्विर्वचने पाश्चात्यतद्रूपने न्नासो सिद्धान्तरइति दृशीपमित्यन्न च नतरंगवहि
रंगयोरल्पत्वे बलत्वात् कथं विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यत आह अंतरंगेति पूर्वस्य इति सतिक
पं रूपसिद्धिरित्यत आह स्पृद्धिकृतरति ननु द्विश्च योगो द्विर्वचनं षाद्विकं व्याख्यापितन
त्रतशब्दाञ्चरत्वमित्याशंक्याय हृत्यन्तरास्त्रयेरौ तदुक्तमित्याह स्यानइति पाद्विकस्त्रेच
कपदेहृत्स्याह स्यन्तोचेति नद्वारेरोति जाति द्वारेरेत्यर्थः ननु प्रयोजनाभावेऽत्र मा
त्रांभवतीति न त्वं नवस्याकारि लोसाद्दिना वकदोषपरिहारः कथं भूपपघनदस्य
नत्राह सहेत्यादेरेति नत्वनभ्यासस्येति प्रतिषेधात् अनुद्विर्वचनप्रसंगः कथमु
भावितदत्यत आह पुनरितिति अपवादाभ्यासादितियथा नो नावे तत्र यदाविमिति दि

८

वि० र्वचनेकृते साभ्यासाद्धि टि सर्वाद्विर्वचनं भवतीत्येवं विकः प्रति षेध विषयः नैव प्राप्नोति प्र

तिषेधाभावः इत्यर्थः स्त्र स्यापाठ इति अन्यत्र गार्ग्यस्य त्र पाठ इति भावः ननु पूर्वं हि हिस लप

४२ ग इस्यां अन्निया यासु पसंख्यानमनं र्थकमित्य त्राह परस्मादिति ननु स्वावयवेनस्व स्पव्यवधा

42 नेन प्रकृत मित्यनेन कं विकरणान्त स्येति केत इति प्र्यते नित्यत्वाद्धिकरणे कृते तदन्तस्यांगत्वा

दृतिसति स्मृदाय भक्तत्वाद् व्यवधानं तो बधा पक्र एव स इति भावः नन्वभ्यासस्य व्यवधा न

कृत्वम सिद्धमिति मि वच नेने सतत्वाहना भावा इति अन्न तदंगत्वान पूर्वं द्विर्वचने कृतेऽभ्यासात्पू

र्वोऽनगमः प्राप्तश्च पसंख्याने न वध्यते यत इत्यर्थः स इद्विर्वचनयो र्विहिरंगान्तरंगभाव मनुपप

दयति परत्वेति एव मर्थ मित्यस्याभ्यास विषये इत्य अग्रहणमित्यर्थः नन्दग्री यति अं

तरंगत्वादिति ननुकान्तपर्वयग्रहणेन मध्यानुप वेशेन कः इत्यकान्तपर्वयग्रहणेऽपि वि स

रा० यदेशास्ममर्थत्वे पर स्वस्याप्यान्तादि सांशब्दप त्तरमाह कालेऽतिकान्तपर्वयग्रहणे न

हृ प्रसक्ते कालो लक्ष्यते यस्मात्करोतिः क्रमशाद्धिर्भवतिरि दा स्त्यादि तत्त्वात्द्विर्वचनाभ्यां

पूर्वं लिटः सा हि स यो लभ्यते न दे त दा ह क रोतेः कादित्वान स्यापाया पामिति करोति श्चेत्यस्य

प्रकृतोयं प्रयोगं स्पर्शयतीति तत्र प्रतिज्ञाविशेषेण प्रवृत्तं संभवत्यादिरोचे प्रवृत्तप्रयोग इत्यनेन
प्रतिपाद्यते तर्हि तद्दर्शयति स्म दृद्विर्वचने पूर्वोल्लिखितं पुनरभ्यासग्रहणं न तत्र दृष्टि कृञादि नो
च्यते इत्यत्राह सहीति स्यान्ने द्विर्वचने परेऽभ्यासवत्तस्यानिवृत्ताद्दाति दृष्टि कश्चादेन यथा
देशो पुनः आह इत्यागमलादस्वतेष्यात्लिवत्वाभावात् कथं तत्र दयादेश इत्यत आह आगमाग
मकानामिति अस्याविभाष्यस्य प्रवर्तते सृष्टिमाह तत्र ते त्रिविधोपदेशः सूयते विशद
यतिकालसूर्वत्ति कथं पुनरभ्यासव्यवायो स्तीति कामरूर्दन्त्रं हस्तेन शाकाकर्तृ मिसाधं
कथं परिहरन्नाह वष्टेकालविशेषे निर्दिष्टे वस्कोरपतिनाक्रिनकरेणाविनिर्दिष्ट वसत्ता पर्यन्त्या
सयोः क्तत्ययोश्चित्वाद्वा रोसस्ट कातन्त्र वर्तत्वं च सार्वादि मितति तृचनि प्रयोजनं संपद्यत इति चे
त्तदाह इत्यभ्यासे विधि विशेषणं वेसस्सकालविशेषमंगीकृत्ये त्यर्थदर्शयति यत्राते
के ति संस्कर्तृत्यादौ स्तित्वादेव कातन्त्रवर्ते स्स्ट सिद्ध इति यत्रापि प्राप्तिस्तत्र कातन्त्रवर्ते ग्रहणं
सर्व्वादिति लदृष्टान्तं रस्त्रिपातेन नस्य प्रवृत्तेः पूर्वे कातन्त्रवर्ते स्स्ट कर्त्रे वाइति सत्रापि
स्सं पद्यत इति कालावधारणसिद्धिरिति तन्न दैत्तदाह कातन्त्रवर्ते इति द्विर्व्वचनयोपदेशस्सेऽपि

वि॰ ४३ 43

ऽभ्युपपाद्यत इति कश्चिदारेकेति एकस्य हि द्वित्व उच्चारणे भेदः प्रतिपत्तेपक्षान्तरे स्थूलमसिद्धं स्य
यति पदान्तीतिपदादि स्थाने द्विर्वचनमित्यादिना भ्यंभ्यापचष्टे स्थाने द्विर्वचनेतीतिइत्येवं कार्यां
तर्द्वर्वदित्ति पक्षे कमभ्यासनि वृत्यर्थं कार्ते पुर्वग हहणमितितत्तु द्विष्टुवोगपक्षः एव युपत्रमव
धानात्स्थानेप्राप्तिः स्थाने द्विर्वचने तन्निमित्तस्याविधानादन्त्रापि यदेवंऽप्रवर्तते एवं इति भा
वः अत्रापि विशेषे लोसादि माध्यमाचष्टे विशेषेति नन्वर्थद्वारक उपसर्गसंबंधः परस्पर
रूपस्य नोपपद्यते अनर्थकत्वात समुदायस्यैवार्थवत्वादित्तिकिमुच्यते एवं हि तेश्चेत्तितेन्वा
हांदृष्टप्रयोगइतीनगुणोऽविनिर्दिष्टमत्रविध्यर्थमिसादोषत्वनिवृत्त्यर्थस्तुपीतिकृतसंप्रसा
रणस्य ग्रहणमित्युक्तं तत्र विधेर्यस्यापेक्षत्वालिद्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसार
णे कृते हलादिःशेषात्रपूर्वत्वात्संगच्छस्यकार्यस्यान्तरंगत्वात्पत्वं प्राप्नोति कृते वा
हलादिःशेषेवं एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति चोदिते परिहारः कृतः अनर्थकमिति अर्थ
वद्ग्रहणेनानर्थकस्य सर्थवतस्थपे ग्रहणमभ्यासस्त्वनर्थक इत्यपित्वाभाव इतिते
नैतद्द्वित्वे उच्चारणस्यांशकाद्दसमुदायस्यादिस्थाने द्विर्वचने तावत्समुदायस्यैवार्थवान् राम॰

द्विप्रयोगे पर्यवसानान्नहि साधनम् नापस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राशयः इह तु पदान्तरेऽद्योतनिर्हेतो
सिद्धत्वादनर्थकत्वापत्तेरुक्तमिति अविरोधः ननु एवं कारकाणामादौ उपदिष्टत्वे सत्युक्तमनुसरन् इतिविधि
ने हेतो योगादित्वात्पुनः सिद्धं तथा समवी स्फुटं दिसादौ लघुत्वाभावादी घाभावश्च इति किमु
पदे द्विवहुवचनेन तदस्त तत्राह अन्यथेति तदूदे द्विवहि वचनेन तस्य तेन रगत्वादसिद्धत्वाभा
वात्तद्गुणादि घोभावो सिद्धो इत्याशयः ननु एतोपि संयोगोपधग्रहणेन यस्मात्तस्य सिद्धकार्यं
गुणास्मादि स्यात्तत्राह नत इति पदमिति यं भवतः कृतं सत्त्वे तत्वादस्य प्रकृते कृतयोग इत्य
त्राह अन्नेनेति पदद्विधा न्यायत्वात्तस्य हि हि रंगत्वं तं कुर्वं तत्र दत्कारणायेतदुक्तं कथमिति सा
हचर्येण तत्र द्विति करोतेर्धातोः पकारस्य विधानात्ते न तु उपपात कथमित्यत्राप स्मार इमादिति
कार्यं करोत्यादौ सत्वं विधीयते स्वमिहापि करोत्यादौ स्कार विधाने पुंक्तमिति सर्वयति पन्ने पुबि
स्फुटो नास्यमिति तत्राह करोतिः तन चेहेति तदत्र विधाय प्रवादस्त दादि विधि लक्षद्विशेषलो
नभवति अन्यत्र विशेषणतत्त्वाभावात्तस्माद्वः सत्वद्विधौ तमवतीत्याह अतत्कृकमित्य

११

वि०

४४

५५

असमासाधिकाराद्विभिन्नंसमासइत्यनेन गुणसिद्धिविशेषणद्वावत्यन्तहणा इति यत्लियूहा
तस्यदृष्टिपमस्य विधानानकपथात्प्रहलो नन्प्रवृत्तिस्यादिस्यतत्त्वाहत्वानिगनइतिए
तद्वन्तत्रेवस्याक्षिमविध्यतिइ एकाशिस्यहैकस्यप्रत्ययइत्याहतदेवनिधातयसर्गयोरभि
संवेधस्यात्रैरंगत्वमुपपाद्यतिविशिष्टाकियैतिनैततसारमित्यभिप्रायमजानन्तोवचन
मित्याहइतरेलघस्वरूपेणैयथालीलोमलमितिज्ञात्यालब्धस्वरउपस्यगुलोनविशेष
णंभवतिएवमिहापिसाधनालब्धस्वरूपस्यैवविशेषणयोगोयुक्तइत्यर्थः अमिप्राय
प्रकाशयितुंसत्यमित्याशङ्कनिरित्याहइतरेविशिष्टैतिउपसर्गेसहितएवधातुर्विशिष्टं
क्रियांपतिपाद्यतिनिवेत्याहउत्तिष्ठतिः प्रशब्दसहितोगनोवर्द्धतेप्रतिष्ठानइतितस्मा
एवमस्याद्वितुस्वरूपत्वंइत्येवमभिधानंप्रकारः एतत्तुबुद्धिपरिकल्पितस्यशब्दार्थत्वा
युज्यतेनास्थाइत्याहबुद्धिनिरूपितेतिबुद्ध्यातिरूपितं विशिष्टं यत्साधनंतस्यभावीप
यसाधनत्वंवधः तदाकारेणशब्दप्रयोगइत्यर्थः सर्वशब्दार्थमाहयान्तीतिउक्तमर्थावि ४८०

प्राप्स्यतीति तस्मादिति तथा च पूर्वमुक्तं अव्ययादिनो ऽव्ययस्मात् टौ ऽव्ययत्वेन प्रकल्पितं
धातूपसर्गयोर्मध्ये ऽः क्रियावाचीति निर्णीयत इति ऽनामर्थ्य प्रकृते संज्ञा भवति तत्रेति स
मुदायावयवस्येति से स्त्रक् शब्दस्य समुदायस्य यो वयवस्त्रक् शब्दः न समुदायार्थेनैवार्थव
त्वात् क्रियावाचीत्वाद्धातुसंज्ञा वाक्यविवचने ऽर्थवत्त्वं वेः खयर इति खयशोषे सत्त्वस्कारेला दिरउ
पसिद्धिः गुणादीर्घाभावौ च सिद्धौ इति स्थिते ननु उपध्यात्मासे पूर्वान्तत्वायोगात् कथमयं पद
आशंक्य इत रत्यन्तस्मात् हककारमित्र योवौपध्याभावादित्यातनन्ध्यासंबंधमेव सत्र स्यादिति
भावः स्तुक् स्थितिरिति समंयुक्तो हरि स्तनेन ऽतत्स्वप ध्यान्यासे पौनि अभ्यासं सर्वं तस्मात् हो वाग्री
ति पदे विसर्जनीयस्यात् तत्रास्कारादित्वे ति ह त्वे सति सकारादित्वाद्योगात् कथं पुनस्त्वाव
यवेन यौर्वायथ्यमिति पत्राह यो वर्णापर्यथ्ये इति एतस्यापि वचनेना मध्ये उपमेनेन नु स्वर विधौ
व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वभावात् समः पदात् परस्य इति देनत्यस्य स्वरसिद्धात्मेवत्पत्ता हस्वरसि
धाविति हल्लचरेति एषा यस्याभावात् समासस्येति तत्रास्याप्यपि ध्यानेऽत्र नेऽहल्स्वरआख्यिनीस्ति
ति हत्तस्य विधानात्तन्नुपध्यान्यासे हो वसा वादि रत्नत्वात् पूर्वान्तपदस्याप्यनित्वं भास्तिजद

MSNo: 42

वि

पनयन्नायपत्तिगमपत्तितदेवमित्तिननुवक्तव्यत्वदोषरहितेयदेनायत्तिततत्सहितः पदकृतं
ग्रात्ह्यन्यमवत्तेवृते इत्याहांस्याह अप्यवेति॥ ॥अयात सर्वोपात्तस्य विषयस्य विशेषे वृत्त्या
पनार्थत्वात तद्धर्मोहितेनाभ्द्वेन दृष्याक्रान्ति प्राप्तेने इति सत्रैकर्तव्यमेव अन्यथातिप्रसंगस्यादि
त्तिआत्मिमपकरोत्ति एषा दयएवेति कथ्याचेत्ति अन्यथातत्रापि चतदृथ्याछत्रकनिष्ठितिवक्त
व्यस्यात उभयत्राप्यप्रसंगनिवृत्तिः तत्तत्स्याद् इत्यत्राहन्नवेति॥ ॥अथ ननु मकारलोपस्य
त्वत्तद्वाभावेपि निपातनादेवसत्तं तथा शब्दस्य साधुत्वं उभयत्रस्यादिति इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत
आह निपातनेति निपातनान्नानोबाधकत्वं सर्वादिसूत्रे स्यापितं इति सतन्नमित्तितस्यादित्यम
र्थः नउसत्तंतशब्दस्य साधुत्वे सान्तसमितिस्यात तन्त्रनेष्यत इत्यत्राह अप्यवृत्तिकेति संहिता
यांस्यपासे चेत्यपंविशेषकवृत्तेनप्यत इत्यत्राह इत्याकृतिप्रयोगदर्शनात्मभिप्रसक्तानावच
नेनेत्यर्थः॥ ॥गोष्पदस्य पदं सेवनमित्ति गोष्पदं इदं गोष्पदमिति नत्तसमासेनतिप
यत्कनायेन पदग्रामादेग्रावासेवनं संभवति तत्रैवप्रयोगस्यातनन्व गोष्पदान्यरत्या राम०
तिसादौतत्रापि विपयासादि संसेवितयत्वहत्तं नउक्तंत्तेष्वकस्मिन् सेविताद्यपदसेवि

नि॰

विच्छि उभयपक्षावार्थ्यशासत मेनतत्प्रणीतं विच्छिरः शाकुनौ वेसेकः पाठः विच्छिरपक्ष शाकुनि विं
कियो वेत्स्य परः तत्र सर्वेषां ओष्ठ्यरो वाधिकमाराः श्रुमित्याह विच्छिरइति ननु विच्छिर शाहृस्त्व
सहितो विकल्पेनशंकुनौ भवति कथं विहिक्किरशाहृइतीष्टे विकल्पे सिद्धे निष्पादनमयुक्त
मित्यत आह इह सिद्धस्यैति सिद्धस्यैव सत्त्व न सिद्धत्वादेव विकल्पेन सवेधो न भक्तः साध्यस्यैव
तद्योगात तत्र देवोपयाद पतिपपा मेध्यइति अथ करणा विकल्प इति विच्छिरशाहृ शशाकुनौ
विकल्पे न वर्त्तते कथं विदधस्यत्रेति तत्कल्पना नीपूर्वनिश्रा शोत्वाच्छिना नु व्यप्रकारे चेत् तस्यादाद
वित्स्यर्थः भाव्यो निपातनेन शाहृेन निपातनत्वरक्षितकर्म्म श्रु त्वसमासठुमनेरित्याह रुतो भावरक्षितम
त्रनिपातनतारास्तु ऊप्रानो विधीयते इति तस्यैव विकल्पेन योगः यथा ब्रीहि मिश्र्यजेत यवैर्वा
जेते निश्री हि साधनयागोपवेसाधनयागस्य विकल्पेन विधीयते॥ ॥ आम्र अनयत शा
नाम्न तत्त्वाद्विस्मयहेतुस्यानेइत्याह अनद्भुतमिति ननु नित्यइत्युच्यमाने घटादावप्यद्भुत
शाहृ प्रयोगस्यादिस्यतश्चाह निपातनाद्भुतेति रूव्यर्थत्वान्निपातनस्यपयावाप्य शाहृस्याले राम
सविशेषे दृष्टिरणाग्निविशेषे निपातनं स्मेवमिह विषहा चित्तस्पृष्टं पूर्वेणुपलम्पनोतदनिस्सतया

४६ 46

तमिस्रितत्ऽसमासेरएपाहोनस्यादित्यत आह अस्पेवि तस्यहरणासामर्थ्यादिति पद्यपिस्वपदार्थ
प्रधानत्वादंतरंगत्वात्तत्पुरुषएववस्तुतः तथाप्यसेवित गृहरणात्पापानुपपत्त्या विद्यमानसेवितंसेवनं
यस्मिन्निति विवक्षी हि विज्ञानाय रएपादोषपोगापपत्तेः अन्यत्व विज्ञेषरणोन्यते पन्नेगवास्य वनेसंभव
तिपत्रात्पं नासंभवः तत्र सर्वेषा गोष्पदाह्नः प्रयोजकत्वात् स्वनाभावस्याभयत्राविभावात् इति के
चन्माशयः ननु गोष्पदशब्दस्यासेविते निपातनात् कथमगोष्पदासरएपा नित्युदाहरएपामु
पपद्यतेइत्यत आह असेवितेइति गवामपतयदस्य्याने तत्र गवामसेवनेन संभवति इति सा
मर्थ्यादगोष्पदापि त्वमसेवितमहरणेव वित्त्यायनत इत्यर्थः सेवितेदृष्टादेगोष्पद
शब्दस्यार्थमजहद्वृत्तितप्रमारावाचकत्वार्थपरित्यागेनेति विशेषं स्तत्तत्भुत्वा
हइहेत्यप ह्यानतु गोष्पदशब्दस्य गोसंबंधिपदमर्थः नत्तप्रमारात्मितस्तनाह इहेति
नात्रेति गोष्पद पूरं मितदोगोष्पदमिति वोगिको पोर्थः सः एव प्रतिपाद्यनाप्रयोजनत्वे
ननो पादीयते किंतर्हि वर्षादेरिय तोपातिपादपित्तुमिस्पेस्तस्यापि गोपदपूर्णिएतदेवदृ
ष्टान्तेनविशदयति यथाचेलक्नोयमिति चेलं क्नोयेरितिरापसत्रं तत्र वर्षप्रमाराइत्येतद्वर्तते॥

व्याप्तेकाद्याचितकत्वात् तेन तत्तयाविषयमन्तयातस्तत्त्वं विस्मयहेतुः त्वन्तु फलद्गतेः
श्रुतादीनाम् नित्यत्वं विस्मयहेतुः त्वमेवोपपाद्यते इत्याशयः ॥ ॥ मस्करः अपमा
रुतेति अपमाधिकारी कर्म न कुर्यादिति कश्चित् तत्प्रत्युपादिश्यते तथैवान्यप्रसिद्धत्वे
सर्वानुप्रतिपः कर्मोपवादं करोति समस्करीत्युपमर्थो वीसमावाप्र दक्षिणेतेमा व्येकर्मश्रा
द्धेन काम्यकर्मा एवेवोच्यते इत्याह काम्यकर्म नित्यनैमित्तिकानित्यतः करणस्त्रम्भयप्य
मुमुक्षोरपि कर्तव्यान्येवयणोक्तं काम्यकर्मपरित्यागं सन्न्यासं कवयो विदुरिति मोक्षार्थ्य
नप्रवर्तनं ततत्रकाम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात् अप्रत्यवायजिहासयेति च करो
ति रिमतिरितित्यान्यागीलोपारिनो प्राप्नोति नि र्वि पाप्तत स्मर्थ्य ॥ ॥ पारतल्करोनीति द्विनादि मेति
टः प्रसिद्धमिति प्रसिद्धपरामरामर्शिहि तच्छुः इत्यनित्यत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः अस्यव्याख्यानदि
ति प्रायशहस्वयो ल्पोकारः तस्यास्तित्वादेशो निपात्यत इत्यर्थः द्विति संज्ञानेतीतत
पुंसककम्भुप्रायो विनाशाः इत्युक्तो त्किन्ते संबंधानउच्यते विनष्टस्य च संबुंधानं प्रा
यच्छिन्नपदेरितं ॥ ॥ इति नारायणतीर्थेश्रीमहिम्नस्तवप्रदीपविवरणे षष्ठोऽध्याय

वि०
४७
११ ५०
47

पत्रे ४६
श्लोक ११५०

नं० ४२

राम०